

วารสารพุทธศิลปกรรม
JOURNAL OF BUDDHIST ARTS

03

ISSN : 2697-6099 (ONLINE)

ปีที่ 4 ฉบับที่ 1 | มกราคม - มิถุนายน 2564 |
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่

การวิเคราะห์มิลินทปัญหา Analysis of Milinda Pañha

ศิริศักดิ์ อภิศักดิ์มนตรี

Sirisak Apisakmontree

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่
Mahachulalongkornrajavidyalaya University Chiang Mai

ธณิกานต์ วรรณรमानนท์

Tanikan Warathammanon

ภัณฑารักษ์ชำนาญการ หัวหน้าพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติเชียงใหม่
Expert curator, Head of the Chiang Saen National Museum
Corresponding Author, Email: sak_api@hotmail.com

บทคัดย่อ

บทความวิชาการนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อวิเคราะห์คัมภีร์มิลินทปัญหา ผลการวิเคราะห์พบว่า พระติปิฎกจุฬารักษ์เป็นผู้แต่งมิลินทปัญหาขึ้นก่อนที่จะมีการสร้างพระพุทธรูปในอินเดีย ระหว่าง พ.ศ. 500 - 700 โดยแต่งขึ้นในพุทธศาสนานิกายสรวาสติวาท โดยใช้กลวิธีการเปรียบเทียบเพื่ออธิบายปัญหาให้กระจ่างแจ้ง มีจุดประสงค์เพื่อหักล้างแนวความคิดศาสนาพราหมณ์และเจ้าลัทธิทั้ง 6 ของพระสงฆ์ในพระพุทธศาสนา มีโครงสร้างเนื้อหาเริ่มจากบทเริ่มต้นที่สรรเสริญพระพุทธเจ้า บทนำเข้าสู่เนื้อหา เนื้อหาส่วนที่ 1 เป็นการชี้แจงธรรมสำคัญ เนื้อหาส่วนที่ 2 เป็นการชี้แจงเรื่องศักดิ์ของหมู่สงฆ์เทียบเท่าศักดิ์พระพุทธเจ้า เนื้อหาส่วนที่ 3 ชี้แจงปัญหาที่เป็นอุกโตโกฏฐิ คือยังไม่ชัดเจน ส่วนใหญ่เป็นปัญหาเกี่ยวกับพุทธประวัติ หรือลักษณะของพระพุทธเจ้า เป็นต้น การอธิบายธรรมนี้มีผลทำให้พระเจ้ามิลินท์เกิดศรัทธาเลื่อมใสและขอผนวชในพระพุทธศาสนา

คำสำคัญ: การวิเคราะห์, มิลินทปัญหา

Abstract

Phra Tipitaka Chulapai was the author of Milinda Pañha before the creation of Buddha images in India between 500-700 AD. Milinda Pañha is composed in the Saravastivada sect of Buddhism. using comparative strategies to clarify the problem. Its purpose is to refute the concept of Brahmanism and the 6 sects of Buddhist monks. The content structure starts from the beginning chapter praising the Lord Buddha. Introduction to the content. The content of Part 1 explains important dharmas. The content of the 2nd part is to explain the dignity of the Sangha as equal to the Buddha's rank. Section 3 explains unclear problems. Most of them are related to Buddhist history. or the character of the Buddha, etc. The explanation of this dharma resulted in King Milin's faith and his request for enlightenment in Buddhism.

Keywords: Analysis, Milinda Pañha

บทนำ

มิลินทปัญหาเป็นหนังสือทางพระพุทธศาสนาที่ได้รับการกล่าวถึงมาช้านาน พระพุทธโฆษาจารย์ได้ยกย่องคัมภีร์มิลินทปัญหานี้ว่าเป็นพุทธพจน์ ดังจะเห็นว่าในอรรถกถาพระสุตตันตปิฎกและอรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก ได้อ้างมิลินทปัญหาไว้หลายแห่ง เช่นเดียวกับนักปราชญ์ตะวันตกที่ได้ให้ความสำคัญกับมิลินทปัญหานี้มาก และยกย่องว่ามิลินทปัญหาเป็นคัมภีร์อธิบายพุทธปรัชญา ที่มีลีลาการดำเนินเรื่องที่ชวนติดตามเช่นเดียวกับบทสนทนาของเพลโต (Dialogues of Plato) นักปรัชญาชาวกรีกผู้โด่งดังในยุคโบราณ โดยทำนราหุสสังกิจจะ ได้ตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับมิลินทปัญหานี้ไว้ว่า “มิลินทปัญหาเป็นคัมภีร์ที่นำเอาความรู้ของฮินดูและกรีกผสมผสานเข้าด้วยกัน เป็นบันทึกเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในยุคประวัติศาสตร์ ซึ่งเป็นยุคที่กำลังมีการปฏิวัติลัทธิความเชื่อในประเทศอินเดีย”

ศาสตราจารย์ริสเดวิดส์ (Prof. Rhys Davids) นักวิชาการชาวอังกฤษผู้แปลมิลินทปัญหาเป็นภาษาอังกฤษเป็นคนแรก (พ.ศ. 2433) ถึงกลัยยกย่องว่าเป็นยอดคัมภีร์อีกเล่ม

หนึ่งในบรรดาหนังสือที่แต่งภายหลังพระไตรปิฎก คัมภีร์ที่แต่งดีใกล้เคียงคัมภีร์มิลินทปัญหานี้มีแต่คัมภีร์วิสุทธิมรรคของพระพุทธโฆษาจารย์ คัมภีร์มิลินทปัญหานี้ นักปราชญ์นับถือกันว่า เป็นหลักฐานในข้อวินิจฉัยพระธรรมวินัยมาแต่ตีกดาบรรพ์แล้ว (หอสมุดแห่งชาติ, 2496: คำนำ) และเมื่อประมวลหลักฐานจากชื่อสถานที่และแม่น้ำสำคัญที่กล่าวถึงในคัมภีร์สรุปได้ว่าผู้รจนาคัมภีร์ จะต้องอยู่ทางภาคตะวันตกเฉียงเหนือของประเทศอินเดีย (แคว้นปัญจาบของอินเดียในปัจจุบัน)

ทั้งนี้ วี. เทรงก์เนอร์ (V. Trenckner) ผู้ถ่ายถอดมิลินทปัญหาคออกมาเป็นอักษรโรมันเป็นคนแรก (พ.ศ. 2423) ให้ความเห็นเกี่ยวกับหนังสือเล่มนี้ว่า รจนารุ่งขึ้นราวคริสต์ศตวรรษที่ 1 และลงความเห็นว่าเป็นต้นฉบับเดิมเป็นภาษาสันสกฤตเพราะใช้คำเริ่มต้นว่า “ตามยถาสถิต” แทนที่จะใช้คำเริ่มต้นที่นิยมใช้กันในคัมภีร์บาลีต่างๆ ไปว่า “เอวมเมสฺต” และยังกล่าวว่า เป็นปรณที่รจนารุ่งขึ้นทางอินเดียเหนือ อันเป็นดินแดนที่อยู่ในความปกครองของพระเจ้าเมณันเดอร์ (มิลินท์) ซึ่งก็ไม่น่าจะมีอะไรเกี่ยวข้องกับลังกาทวีป

ส่วนอานันท์เกาศัลยยานะเถระ (AnandKausalyayana) ชาวอินเดียกล่าวว่า มิลินทปัญหารวบรวมขึ้นโดยพระนาคเสนมหาเถระ และเป็นคัมภีร์ที่มีหลักฐานดีเล่มหนึ่ง คงจะรจนารุ่งขึ้นในสมัยพระเจ้าเมณันเดอร์ (มิลินท์) หรือหลังจากนั้น แต่จะต้องรจนารุ่งขึ้นก่อนสมัยพระพุทธโฆษาจารย์ เพราะพระพุทธโฆษาจารย์ มักจะอ้างถึงมิลินทปัญหาลงมา เมื่อประมาณดูแล้วมิลินทปัญหาคงจะรจนารุ่งขึ้นประมาณ 150 ปีก่อนคริสต์ศักราชถึงคริสต์ศักราช 400 ปี

ไอ.บี. ฮอนเนอร์ (I.B. Horner) ได้ให้ข้อสังเกตว่า ในอรรถกถาอัฐฐสาลินีอ้างข้อความบางตอนจากมิลินทปัญหาตอนที่ 1-3 และอัมมปทัฏฐกถาก่อข้อความจากมิลินทปัญหาตอนที่ 4-6 ด้วยหลักฐานเหล่านี้แสดงให้เห็นว่าพระพุทธโฆษาจารย์มีความชำนาญในมิลินทปัญหาเป็นอย่างดี ดังนั้นมิลินทปัญหาคงจะได้รจนารุ่งขึ้นในอินเดียหรือแคชเมียร์เมื่อประมาณ 300 - 400 ปีก่อนที่จะตกเข้ามาอยู่ในประเทศศรีลังกา เมื่อเปรียบเทียบข้อแตกต่างกันแล้ว จะเห็นว่าวิสุทธิมรรคของพระพุทธโฆษาจารย์นั้น ให้ความรู้ในทางปฏิบัติเพื่อส่งเสริมการทาดนให้บริสุทธิ์อย่างละเอียดลออ ส่วนพื้นฐานการอธิบายและการแนะนำต่างๆ ในมิลินทปัญหานี้ เป็นไปในทางพัฒนาปัญญามากกว่า มิใช่เป็นแบบแผนในการเจริญสมาธิภาวนาจุดมุ่งหมายตามที่แสดงไว้คือต้องการจะขจัดสาเหตุแห่งความเคลือบแคลงสงสัยต่างๆ อันอาจจะเกิดขึ้นได้ เนื่องจากการมีความเห็นขัดแย้งกันเกี่ยวกับคัมภีร์หรืออรรถ

แห่งคำสอนให้หมดสิ้นไป และเพื่อจะขจัดปัญหายุ่งยากต่างๆ เพื่ออนุชนในอนาคตจะได้รับคำตอบที่ถูกต้อง เกี่ยวกับปัญหาสองแง่ อันอาจทำให้เกิดความฉงนสนเท่ห์ และเพื่อจะ ทำให้การโต้เถียงกันที่จะมีได้ในอนาคตเกี่ยวกับปัญหาเหล่านี้หมดสิ้นไป

ฮอนเนอร์ได้อ้างพระคัมภีร์ของนักวิชาการหลายท่าน กล่าวว่า มิลินทปัญหาอาจจะไม่ได้ตั้งขึ้นในสมัยของพระเจ้ามิลินท์นอกจากนั้น เอส. บุตต์ (S. butt) ประมาณไว้ว่า อาจจะร้อยกรองขึ้นในยุคต่อๆ มา อีกช้านาน และ เอ. แอลบาซิม (A. L. Basham) ยังกล่าวว่าบางทีก็อาจจะรจนาขึ้นในคริสต์ศตวรรษที่ 1 หรือมีฉะนั้น ก็ราวแรกตั้งคริสต์ศักราช แต่อย่างน้อยก็ต้องก่อนพระพุทธโฆษาจารย์ไปลังกา แม้จะไม่ทั้งหมดก็ต้องบางส่วน หรือไม่ก็ภายหลังที่พระไตรปิฎกได้จัดเป็นชาดก เป็นที่ขนิมิกายมัชฌิมนิคคัยอังคุตตรนิกาย และขุททกนิกายแล้ว ส่วนผู้ทำหน้าที่ในการรวบรวมนั้น ก็คงจะรวมอยู่ในจำนวนผู้ที่พระนาคเสนกล่าวว่า เป็นผู้ที่อยู่ในธรรมนครของพระพุทธเจ้า

อย่างไรก็ตามเสถียรโพธิ์นันทะได้สันนิษฐานว่า มิลินทปัญหาจะเป็นรจนาของคณกรรณาจารย์ ในสมัยเดียวกับพระนาคเสนแน่นอน แต่ฉบับที่เก่าที่สุดเห็นจะได้แก่ฉบับสันสกฤต ฉบับภาษาบาลีเข้าใจว่าจะเป็นของใหม่กว่า แต่อย่างไรก็ดีสารัตถะเนื้อธรรมะและวิธีดำเนินเรื่องทั้ง 2 ฉบับ ไม่สู้จะแตกต่างกันเท่าไร นักฉบับบาลีดูมีเรื่องราวปัญหาวิจิตรพิสดารกว่าฉบับสันสกฤตเข้าใจว่าจะเป็นของเพิ่มเติมต่อมาภายหลัง

ความคิดเห็นของนักวิชาการในสมัยโบราณทั้งในและต่างประเทศ ทั้งนอกและในอินเดีย ต่างก็มีความเห็นพ้องกันอย่างหนึ่งว่า หนังสือมิลินทปัญหานี้เป็นหนังสือที่มีความสำคัญ โดดเด่น และทรงคุณค่าเล่มหนึ่งของพระพุทธศาสนา

ผู้แต่ง

พระติปิฎกจุฬารักษ์

ต้นฉบับ

เดิมภาษาสันสกฤต แต่งขึ้นทางเหนือของอินเดีย ต่อมาต้นฉบับสูญหาย เหลือแต่ฉบับภาษาบาลีในลังกา ที่แปลเป็นภาษาไทย มี 3 ฉบับ ฉบับแรก แปลในสมัยอยุธยา มีต้นฉบับอยู่ในหอพระสมุดแต่ไม่บริบูรณ์ ฉบับที่ 2 แปลในสมัยรัชกาลที่ 3 และฉบับแปลในมหาหมกุฎราชวิทยาลัย สมเด็จพระสมณะเจ้าทรงแปลไว้ก่อนไม่กี่ตอน (คำนำ)

ฉบับที่ใช้วิเคราะห์เป็นฉบับแปลโดยปู่ แสงฉาย พิมพ์โดยสำนักพิมพ์ ส.ธรรม
ภักดี ใน พ.ศ. 2528 แปลจากต้นฉบับภาษาบาลี

ทั้งนี้ นิกายเถรวาทฝ่ายใต้ (ลังกาพม่าไทยเขมรลาว) เรียกชื่อคัมภีร์นี้ว่า “มิลินท
ปัญหา” โดยนำชื่อพระเจ้ามิลินท์ผู้ถามปัญหามาตั้งเป็นชื่อมิลินทปัญหาแปลว่า “ปัญหาของ
พระเจ้ามิลินท์” (หรือปัญหาที่พระเจ้ามิลินท์ตรัสถาม)

ส่วนนิกายอักษรวาทฝ่ายเหนือ (จีนญี่ปุ่นเกาหลีเวียดนาม) เรียกชื่อคัมภีร์นี้ว่า
นาเซียนปี้ควิน : นาเซียนภิกษุสูตร หรือนาคเสนภิกษุสูตร ทางจีนจัดคัมภีร์นี้ เป็นสูตรหนึ่ง
ในบรรดาพระสูตรทั้งหลาย เชื่อว่าท่านคุณภัทร ชาวอินเดีย ได้นำมิลินทปัญหาเข้าไปใน
ประเทศจีน โดยได้ต้นฉบับไปจากสิงหลมิลินทปัญหา

แม้มิใช่พุทธพจน์โดยตรง แต่ถึงกระนั้นในบางประเทศ เช่นพม่าก็ให้เกียรติ
ยกย่องเสมือนเป็นพุทธพจน์ พม่าได้จัดคัมภีร์นี้เข้าในพระไตรปิฎกขุททกนิกายเล่มที่ 11
คัมภีร์นี้มีความสำคัญได้รับการยกย่องมากทั้งยังเป็นหนึ่งในคัมภีร์ชั้นแนวหน้า เช่นเดียวกับ
เนตติปกรณ์ เปฏโกปเทศปกรณ์ ที่เกิดขึ้นก่อนคัมภีร์อรรถกถาของพระพุทธโฆษาจารย์

มหายานหรือเถรวาท

มิลินทปัญหา ถูกประพันธ์ครั้งแรกเป็นภาษาสันสกฤต โดยพุทธศาสนาที่เจริญใน
ดินแดนทางตอนเหนือของประเทศอินเดีย ด้วยเหตุนี้จึงมีผู้สันนิษฐานกันว่า มิลินทปัญห
น่าจะเป็นคัมภีร์ของพุทธศาสนามหายาน ทว่าเมื่อตรวจสอบเนื้อหาแล้ว พบว่าไม่มีการ
อธิบายพุทธศาสนาตามแบบมหายานเลย แม้นิพพานก็ถูกอธิบายเป็นสภาวะเช่นเดียวกับ
พุทธศาสนาเถรวาท

พระมหาสมชัย กุสลจิตโต (2539) วิเคราะห์พุทธศาสนาที่เจริญในทางเหนือของ
อินเดียซึ่งใช้ภาษาสันสกฤต และมีหลักคำสอนเป็นเช่นเดียวกับเถรวาทว่าเป็นนิกายสร
วาสติวาทที่แยกออกมาจากเถรวาท เป็นหนึ่งใน 4 นิกายดั้งเดิมของพุทธศาสนาตามคัมภีร์ภิกษ
ุรสาครปฤจฉานะ และจดหมายเหตุอู่จิง ได้แก่ อารยสรวาสติวาท (เถรวาท) อารยมหาสังฆ
ิกะ (มหายาน) อารยสัมมิตียะ (มหายาน) และอารยสทวิรวาท (เถรวาท) เป็นเช่นเดียวกับ
หลักฐานฝ่ายฮินดูที่ว่าพุทธศาสนาดั้งเดิมมี 4 นิกาย ได้แก่ นิกายเสาตราเนติกะ (เถรวาท), ไ
วกาษิกะ (สรวาสติวาท เถรวาท), มาถยนิกะ (มหายาน) และโยคอาจารย์ (มหายาน) ภายหลัง

พระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว 200 ปี หลักฐานฝ่ายบาลีว่านิกายในพุทธศาสนามี 18 นิกาย ส่วนหลักฐานฝ่ายสันสกฤตว่ามี 21 นิกาย

ชื่อ “สรวาสตีวาท” เป็นภาษาสันสกฤต มาจาก “สรว (ทั้งปวง) + อสติ (มีอยู่) + วาท (นิกาย) แปลว่า นิกายที่เชื่อว่าทุกสิ่ง (ชั้น 5) มีอยู่จริง ทั้งในอดีต ปัจจุบัน และอนาคต เพราะความเป็นไปสืบทอดเป็นปัจจัยแก่กันและกัน มีความเชื่อเกี่ยวกับผู้ก่อตั้งนิกายนี้ว่า เป็นพระอานนท์ หรือพระราหุลภัทร การสังคายนาครั้งที่ 4 เป็นการสังคายนาของพุทธศาสนานิกายสรวาสตีวาท กระทำสมัยพระเจ้ากนิษกะ แคว้นคันธาระ ที่วัดกุวาน โดยการถวายพระพรแนะนำของพระปราศวะ ภายหลังได้เสื่อมลงไปจากอินเดียในพุทธศตวรรษที่ 12 – 13

จึงอาจกล่าวได้ว่า มิลินทปัญหาที่แต่งขึ้นเป็นภาษาสันสกฤต ทางตอนเหนือของอินเดีย และแต่งขึ้นในพุทธศาสนานิกายสรวาสตีวาท โดยมีความเกี่ยวข้องกับการสร้างพระพุทธรูปในอินเดียครั้งแรก

อายุสมัยการแต่ง

สันนิษฐานว่าแต่งในช่วงรัชกาลพระเจ้ากนิษกะอย่างรวดเร็วที่สุด (พ.ศ. 500 – 700)

กลวิธีการแต่ง

การเปรียบเทียบเพื่ออธิบายปัญหาให้กระจ่างแจ้ง ตัวอย่างเช่น

ในสัตตมวรรค หินยาวัดตนปัญหาที่ 1 พระเจ้ามิลินท์ถามเรื่องพระสีก ว่าเมื่อเพราะเหตุว่าบุดูชนบรรพชาในพระพุทธศาสนาอันบริสุทธิ์แล้วสึกออกมา ก็เป็นเหตุให้มีผู้คนคิดว่าศาสนาของพระสมณโคดม เป็นศาสนาว่างเปล่า เพราะพวกที่บวชแล้วสึกมาได้

พระนาคเสน ตอบคำถามด้วยการเปรียบเทียบให้เห็นชัด ว่ามีสระใหญ่เต็มเปี่ยมด้วยน้ำเย็นใส สะอาดอยู่สระหนึ่ง เมื่อมีผู้ใดผู้หนึ่งที่เปื้อนด้วยเหงื่อโคล ลงไปอาบน้ำในสระนั้นแล้วไม่ได้ขัดสีเหงื่อโคล หรือสิ่งที่เศร้าหมอง ได้ขึ้นมาจากสระ จะมีคนติเตียนบุรุษนั้นหรือติเตียนสระนั้นอย่างไร

มีบุรุษคนหนึ่งเป็นพยาธิร้ายแรง ได้เห็นหอมผ่าตัดที่เคยรักษาคนหายมามากแล้ว เป็นผู้รอบรู้ในเรื่องความเกิดแห่งโรค แต่ไม่ให้หอมนั้นรักษา ได้กลับไปทั้งพยาธิ มหาชนจะติเตียนบุรุษผู้เป็นพยาธิหรือติเตียนหอม เป็นต้น

จุดประสงค์การแต่ง

การหักล้างแนวความคิดศาสนาพราหมณ์ และเจ้าลัทธิทั้ง 6 ของพระสงฆ์ใน
พระพุทธศาสนา

โครงสร้างเนื้อหา

ก) ส่วนเริ่มต้น บทปณามคาถา สรรเสริญพระรัตนตรัย

เริ่มต้นด้วยบทประพันธ์มัสการพระรัตนตรัย ตอนท้ายของบทได้กล่าวเชิญ
ชวนคนทั้งหลาย ให้ฟังปัญหาที่จะได้วินิจฉัยอย่างละเอียดในคัมภีร์เพื่อความผาสุก

จริยา สัพพโลกสุสหิตายสุส มहेสิโน อจินตยานุภาววิวนเทหํ โลกนายกํ ฯ

วิชาจรรณสมปนฺโน เยน นียยนติ โลกโต วนเท ตมุตตมธมมัสมาสมพุทฺธชุตํ ฯ

สีลาทิกุณสมปนฺโน จูโต มคคผลสุโย วนเท อริยสัณฺฑปฺปญฺญเขตต้อนุตฺตรํ ฯ

อิติ ยฺรตนตตยํมสฺสเนยยํมสฺสมาโน ปุญฺญาภิสฺสนุหํ วิปุลลอลตถตฺตสฺसानุภาเวน
หตฺนตฺตราโย ฯ

พระอรรถกถาจารย์ผู้วิเศษ เมื่อจะนิเทศธรรม คัมภีร์มีลีนทปัญหาไว้ให้ถาวรตั้ง
มั่นไปให้ ถ้วน 5,000 พระวัสสา จะให้เป็นที่สดับสติปัญญา แห่งปัจฉิมาชนตากลบุตร สาธุ
สัปรุช อันจะเกิดมาเมื่อภายหลัง ท่านจึงตั้งประณามคาถานี้ ไว้เป็นต้นในปรกณารัมภะ คือ
แรกกระทำพระคัมภีร์อันนี้ เพื่อจะขอคุณพระศรีรัตนตรัยกำจัดเสียซึ่งสรรพโรคและภัย
อันตรายทั้งหลายอันจะมากกระทำ และอุปฺเจทกะกรรม อันจะมาตัดชนมาญให้ดับสูญเสีย
เร็วพลัน มิทันจะแต่งพระคัมภีร์มีลีนทปัญหาให้แล้ว จึงผูกคาถาประณามพระศรีรัตนตรัย
แก้วทั้ง 3 ไว้ในต้นพระคัมภีร์

แปลความในประณามคาถาว่า อันว่าอานุภาพอันสุดที่จะคิด แห่งพระโลกนาถ
บพิตรพุทธสัพพัญญูพระองค์ใด อันโปรดเวไนยสัตว์ให้เข้าสู่ศิวสถาน คือ พระนิพพาน อัน
สืบสร้างแสวงหาศีลาทิกุณมาช้านานคณนานับได้ถึง 4 อสงไขยแสนกัลป์ เหตุประพตตินั้น
โสต เพื่อจะให้เป็นผล เป็นประโยชน์แก่สากลโลกมนุษย์อินทร์พรหม ข้าพระพุทธเจ้าจะขอ
ประณมทศนขสโมธานอัญชลีกรเหนือเศียรสิโรดม ซึ่งสมเด็จบรมโลกนาถพระองค์นั้น

ประการหนึ่งเล่า สมเด็จพระบรมโลกนาถยออดบุคคลเจ้า บริบูรณ์ด้วยวิชา 8 และจรณะ 15 ทรงพระพุทธคุณเป็นอนเนกอนันต์ นำไปซึ่งสรรพเวไนยนิกรอมเรศ สุนิเวศน์ ปลายโมกขนิพพาน พ้นจากไตรโลกไป ด้วยพระนพโลกุตตรธรรม 9 กับทั้งปริยัติธรรมอันได้ ข้าพระพุทธเจ้าก็มเกล้าอภิวันท์ไหว้ซึ่งพระนพโลกุตตรธรรมและพระปริยัติธรรมนั้น อันองค์ พระสัมมาสัมพุทธะพิตรพิชิตมารหากทรงกระทำสักการะบูชาทุกพระองค์สืบๆกันมา

ประการหนึ่งเล่า พระอัชฎาภิกาเรียสงฆ์หมู่ใด ประกอบด้วยคุณมีศีลคุณเป็นต้น สถิตอยู่ในมรรค 4 ผล 4 ข้าพระพุทธเจ้าก็น้อมโมลีลงอภิวันท์ ซึ่งพระอัชฎาภิกาเรียสงฆ์ จำพวกนั้น อันเป็นเนื่อนาบุญ อันยังหาสิ่งซึ่งจะปานมิได้ เมื่อข้าพเจ้าบนอบพระรัตนตรัย อันใด อันควรจะเคารพบไหว้ เป็นที่ให้เกิดกอบบุญมีคุณอันพิเศษ ขอพระเดชเดชาภาพ แห่งพระรัตนตรัยเจ้านั้น อันตรายทั้งหลายจงกำจัดไป อย่าได้มีแก่ข้าพเจ้าจะแต่งคัมภีร์มิลินท ปัญหาในกาลบัดนี้

ข) ส่วนบทนำ (พาหิรกถา เรื่องนอกปัญหา)

1. แสดงที่มาของเรื่องมิลินทปัญหา เชื่อมโยงกับพุทธประวัติตอนปรินิพพาน เป็นพุทธทำนายว่า หลังจากที่ผ่านมาการสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งที่ 1-3 และเวลาล่วงไปได้ 500 ปี เรื่องราวของพระเจ้ามิลินท์กับพระนาคเสนจะอุบัติขึ้น

2. แสดงที่มาของพระเจ้ามิลินท์กับพระนาคเสน โดยเชื่อมโยงกับอดีตพุทธ สมัยพระกัสสปพุทธเจ้า และรัชกาลพระเจ้าวิชิต ผลบุญที่พระเจ้าวิชิตสร้างวิหาร ทำให้ไป จุติเป็นพระอินทร์ เรื่องราวของพระสงฆ์ 2 รูป คือ อาจารย์ (พระนาคเสน) กับเณร (พระเจ้า มิลินท์) ในมหาวิหารบนสวรรค์จึงเกิดขึ้น

3. บทแสดงปัญญาของพระเจ้ามิลินท์

3.1 ปราบครูทั้ง 6 ได้แก่ ปุณณกัสสป มักขลิโคสาล นิคัณฐนาฎบุตร สัตถุ ชัยเวल्लीฐบุตร อชิตเกสกัมพล ปุกุทธกัจจายะ

ครูทั้ง 6	คำถาม (ม)	คำตอบ (ค)	ปัญหา / คำแย้ง (ม)	หน้า
ปุณณกัสสป	อะไรรักษาโลก	แผ่นดิน	เหตุใดผู้ทำบาปจึงล่วงเลย แผ่นดินลงไปถึงนรก	11

มักขลิโคศาล	กุศลกรรม อกุศลกรรม	ไม่มี เพราะคนถูก แบ่งด้วยวรรณะ	ทำปฏิสนธิกรรมไว้อย่างใด ก็จะไปปฏิสนธิด้วยกรรม อย่างนั้น (พระเจ้ามีลินท์แสดงความ ไม่พอใจในคำอธิบาย แต่ โต้ตอบไม่ได้ จึงลุกหนีไป)	12-13
นิกัณฐนาฏบุตฺร				
สัณฺฑชยเวลัฏฐบุตฺร				
อชิตเกสกัมพล				
ปุกุทรกัจจายะ				

3.2 ถามปัญหาพระอายุบาล ผู้ทรงนิกายทั้ง 5

คำถาม (ม)	คำตอบ (พระ)	ปัญหา / คำแย้ง (ม)	หน้า
ประโยชน์การ บวช	เพื่อประพาศิธรรม ประพาศิความสงบ อันจัก ทำให้เกิดประโยชน์สุขแก่ เทพยดาและมนุษย์ทั้งหลาย		25 – 27)
คุณหัสถ์ที่ ประพาศิธรรมมี อยู่ไหม	มีอยู่ พรหม 18 โภกฺกิที่ได้ฟัง ธรรมจักรในครั้งแรก	บวชไม่มีประโยชน์ เพราะ เป็นการทรมานตนเอง ที่ ต้องทรมานเพราะผลแห่ง บาปกรรมในชาติก่อน	

4. แสดงที่มาของการกำเนิดพระนาคเสน เสียงโจษจันของพระอรหันต์ ที่ถ้ารักชิตเลณะ ในหิมพานต์ จึงขึ้นไปขอให้พระอินทร์เชิญมาเสนาเทพบุตรลงไปอุบัติในตระกูลพราหมณ์ ให้พระโรหนเถรเจ้าทรงมานาคเสนกุมารให้บวช

วิธีการที่พระโรหนเถรเจ้าทรงกระทำ คือ การไปบิณฑบาตที่บ้านนาคเสนกุมารทุกวัน เป็นเวลา 7 ปี กับ 10 เดือน ก็ไม่ได้อะไรใส่บาตรเลย เพราะพราหมณ์ที่เป็นบิดาไม่เลื่อมใสพระพุทธศาสนา วันหนึ่งพบพราหมณ์เดินสวนทางมา พราหมณ์ถามว่าวันนี้ไปบิณฑบาตที่บ้านได้อะไร ท่านบอกว่าได้ (ได้พุดกับโยม) เป็นเหตุให้พราหมณ์เลื่อมใส เพราะคิดว่า เพียงแค่ได้พุดกันก็สรรเสริญในที่ชุมชน ถ้าเพียงได้ลากสักการะอย่างหนึ่งไปจะไม่สรรเสริญหรือ

5. นาคเสนพบพระโรหนเถรเจ้า ตอน 7 ขวบ ขณะพิจารณาไตรเพทที่สำเร็จว่าไม่มีแก่นสารอันใด

นาคเสน เหตุใดผมและหนวดของท่านไม่เหมือนคนอื่น

พระโรหนเถรเจ้า การโกนผมและหนวดเพื่อละความกังวล 16 ประการ

นาคเสน เหตุใดจึงนุ่งห่มไม่เหมือนคนอื่น

พระโรหนเถรเจ้า เครื่องนุ่งห่มแบบคฤหัสถ์ทำให้เกิดความกำหนัดยินดีในร่างกายได้ง่าย

6. เหตุแห่งการให้พระนาคเสนไปปราบพระเจ้ามินท์ เพราะนึกดูถูกอาจารย์ว่าเก่งด้านอธิธรรมอย่างเดียว

7. ไปอยู่กับพะอูสสุตตเถรเจ้า พระธรรมรักชิต เรียนพุทธวจนะพร้อมพระติสสทัตตะจากลังกา (ตอนแรกไม่ยอมรับ เพราะว่าเป็นพระสีล ภายหลังยอมรับเพราะเป็นบัณฑิต) สำเร็จพระอรหันต์

8. พระเจ้ามิลินท์พบพระนาคเสน เกิดความกลัว

ค) ส่วนเนื้อหา

1. ถาถามตอบปัญหา

เงื่อนไข คือ การสนทนากันอย่างบัณฑิต ละความโกรธ และสนทนาในสิ่งที่เป็นประโยชน์

วรรค	ข้อ	ถาม	ตอบ	เรื่อง	หน้า
1	1	ชื่อ (ภาษาคน) ตัวตน วัตถุ ที่มีอยู่ (ภาษาคน)	ชื่อตามสมมติ (ภาษาคน) ความไม่มีตัวตนของชื่อ (ภาษาธรรม) ส่วนประกอบของตัวตน วัตถุ (ภาษาธรรม) “เมื่อชั้นทั้งหลายมีอยู่ ก็สมมติเรียกกันเป็นคน สัตว์ ตัวตน”	ธรรม (ไตรลักษณ์)	32 -33 34-37
	2	นับพรรษานับที่ตัวคน หรือปี	เงามีอยู่พระอาศัยคน แต่เงาไม่ใช่คน พรรษามีอยู่เพราะอาศัยคน	วินัย	37 - 38
	3	ประโยชน์การบวช	ทุกชั้นนี้จะดับไป ทุกข์อื่นจะไม่เกิด (อนุภาทาปรินิพพาน คือพระอรหันต์ ไม่มีอุปาทาน)	อานิสงส์การบวช (ดับทุกข์)	38
	4	ใครตายแล้วเกิด	ผู้มีกิเลส (อุปาทาน) ตายแล้วเกิด	ธรรม (อิทัปปัจจยตา)	44-45
	5	ลักษณะโยนิโสมนสิการกับปัญญา	โยนิโสมนสิการ มีความอดสาหะ (ใจแรงกล้า) การถือไว้เป็นลักษณะ ปัญญา มีการตัดเป็นลักษณะ นมสิการถือกิเลส ปัญญาตัดกิเลส	ธรรม (โยนิโสมนสิการกับปัญญา)	46-47

	6	กุศลธรรม (ศีล ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา)	<p>ศีลเป็นที่ตั้งมั่นแห่งกุศล อาศัยศีล ตั้งอยู่ในศีล เกิดอินทรีย์ 5 (สัทอินทรีย์ วิริยนทรีย์ สตตินทรีย์ สมาธิ นทรีย์ ปัญญินทรีย์) กองศีลอันดีได้แก่พระปาฏิโมกข์</p> <p>ศรัทธา มีความผ่องใส เป็นลักษณะ มีการเล่นไป (ในโสดาปัตติสกทาคามี อนาคามี อรหันต์) เป็นลักษณะ</p> <p>ความเพียรมีความอุปถัมภ์เป็นลักษณะ (ไม้ค้ำกุศลธรรม)</p> <p>สติมีการตักเตือนเป็นลักษณะ มีการเข้าไปถือเป็นลักษณะ</p> <p>สมาธิมีการเป็นหัวหน้าเป็นลักษณะ</p> <p>ปัญญามีการตัดเป็นลักษณะ</p>	ธรรม (กุศลธรรม)	47 -57
	7	ประโยชน์ของธรรมที่ต่างกัน	ฆ่ากิเลสเหมือนกัน	อานิสงส์การปฏิบัติธรรม	57-58
2	8	ผู้ใดเกิดก็เป็นผู้นั้น หรือว่ากลายเป็นผู้อื่น	ไม่ใช่ผู้นั้น และไม่ใช่ผู้อื่น (ธรรมสันตติ ความสืบท่อแห่งธรรม)	ธรรม (อิทัปปัจจยตา)	59-62

9	ญาณเกิดปัญญาเกิด	ญาณเกิด ปัญญาเกิด โลภะ โมหะ โทสะ ปัญญา ดับที่ปัญญา แต่ผลจากปัญญา คือ การรู้อันจริง ทุกขัง อนัตตา ไม่ดับ	ธรรม (ลักษณะ ปัญญา)	63
10	พระอรหันต์ยังต้อง เสวยทุกขเวทนา หรือไม่ ทำไม่ นิพพานเสีย	เสวยก็มี ไม่เสวยก็มี ขึ้นกับเหตุปัจจัยที่ทำ ความไม่ยินดียินร้าย ย่อมไม่มีในพระ อรหันต์ ย่อมไม่ทำ สิ่งที่ยังไม่แสบไม่สุกให้ ตกไป	ลักษณะพระ อรหันต์	66
11	สุขเวทนา ที่เป็น ทุกขีย่อมไม่เรียกว่า สุขเวทนา	ขึ้นกับเหตุปัจจัย ได้แก่สุขเวทนาที่เป็น กุศล อาศัยเนกขัมมะ สุขเวทนาเป็นอกุศล อาศัยกามคุณ 5 สุขเวทนาเป็นอัพยา กฤต อาศัยอุเบกขา	ธรรม (สุข เวทนา/ -ชั้น 5)	69
12	นามรูปปฏิสนธิ	คนทำกรรมดีหรือ ไม่ดีด้วยนามรูป จึง ปฏิสนธิ นามไม่มี รูปไม่มี นาม รูปอาศัยซึ่งกันและ กัน เกิดด้วยกัน	ธรรม (อิทัป ปัจจัยตา)	70-76

3	13	มูลเหตุแห่งเวลา	อวิชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ อูปาทาน ภพชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โหมนัส ปายาส	ธรรม (อิทัป ปัจจัยตา)	76
	14	(ปุริมีโกฏิ) เวลา แรกมีสิ่งต่างๆ	ไม่มี เป็นปัจจัยสืบต่อ กัน วิภูสงสาร	ธรรม (อิทัป ปัจจัยตา)	78
	15	การเกิดขึ้นของ สังขาร	อิทัปปัจจัยตา	ธรรม (อิทัป ปัจจัยตา)	80
	16	การเกิดขึ้นของ เวทคู (อภันตร ชีพ สิ่งที่อยู่ภายใน การมองเห็น ได้ยิน เป็นต้น)	ไม่มีเวทคู มีแต่การ อาศัยซึ่งกันและกัน จักขุวิญญาณเกิดขึ้น ได้เพราะอาศัยจักษุ กับรูปเป็นต้น	ธรรม (อิทัป ปัจจัยตา)	87
	17	จักขุวิญญาณกับ มโนวิญญาณ	ผัสสะ วิญญาณ ภายนอกเกิดก่อน วิญญาณภายใน (มโน) เกิดตาม	ธรรม (อิทัป ปัจจัยตา)	90

	18	ชั้น 5	<p>ผัสสะมีความถูกต้อง กันเป็นลักษณะ</p> <p>เวทนามีการทำให้รู้สึก เป็นลักษณะ</p> <p>สัญญา มีการจำเป็น ลักษณะ</p> <p>เจตนามีการจงใจเป็น ลักษณะ</p> <p>วิญญาณมีการรู้เป็น ลักษณะ</p> <p>วิตกมีการประกอบ แน่นเป็นลักษณะ (การเคาะ)</p> <p>วิจารณ์มีการขยำแล้ว ขยำเล่าเป็นลักษณะ (การตั้ง)</p>	ธรรม (ชั้น 5)	91-96
4	19		<p>ชั้น 5 แยกไม่ได้ อาศัยสิ่งหนึ่งเกิดสิ่ง หนึ่งจึงเกิด (อิทัป ปัจจยตา)</p> <p>อายตนะ 5 เกิดด้วย กรรมต่างกัน</p>	ธรรม (ชั้น 5)	97
	20	มนุษย์เกิดมาไม่ เท่ากัน	กรรม	กรรม	100
	21	ทำไมต้องรีบดับ ทุกข์	เมื่อทุกข์มา ความ พยายามที่จะดับทุกข์ จะไม่สำเร็จ	ความไม่ ประมาท	101

	22	สัตว์ในนรกไม่ตาย	กรรมคุ้มครองไว้	กรรม	103
	23	นิพพาน นิโรธ	อิทัปปัจจยตา	ธรรม (อิทัปปัจจยตา)	106
5	24	พระพุทธเจ้ามีจริงหรือ	สะดือทะเลไม่เห็นก็มีอยู่	พระพุทธเจ้า	108
		พระพุทธเจ้ายิ่งใหญ่จริงหรือ	พระอรหันต์มีจริง ผู้สำเร็จนิพพานมีจริง จึงรู้ว่าพระพุทธเจ้าเยี่ยม ไม่มีใครเทียม ธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้มีอยู่	พระพุทธเจ้า	109
	25	การเกิด	ผู้ไม่เกิดคือผู้ที่พ้นบาปกรรม	ธรรม (อิทัปปัจจยตา)	110
	26	กรรมอยู่ที่ใด	เหมือนเงาตามตัว	กรรม	111
	27	การรู้ถึงการปฏิบัติหรือไม่ปฏิบัติ	รู้ จากการละกิเลส	ธรรม (อิทัปปัจจยตา)	112
	28	ปรินิพพานแล้ว พระพุทธเจ้าไปอยู่ที่ไหน	ไม่อาจรู้ได้ เพราะดับแล้ว	พระพุทธเจ้า	112
6	29	ทำไมต้องชำระร่างกาย	เพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์	วินัย	115
	30	พระพุทธเจ้ารู้ทุกอย่างแต่ทำไมไม่บัญญัติสิกขาบทล่วงหน้า	หมอบให้คนใช้กินยา เมื่อเป็นไข้	พระพุทธเจ้า	116

31	พ่อแม่พระพุทธเจ้า ไม่มีลักษณะมหา บุรุษ ทำไมพระเจ้า จึงมี	เพราะธรรมที่ตรัสรู้ เหมือนดอกบัวเกิดแต่ ในตม จะมีกลิ่น รส เหมือนตมก็หาไม่	พระพุทธเจ้า	117
32	พระพุทธเจ้า ประพฤติ พรหมจรรย์ ต้อง เป็นศิษย์ของพรหม	พรหมเป็นศิษย์ของ พระพุทธเจ้า เพราะ มีความรู้ความเห็นไม่ บริสุทธิ์	ยึดมั่นใน ธรรม มากกว่า วรรณะ	118
33	ใครบวชให้ พระพุทธเจ้า	อุปสมบทเองที่ได้ตั้ง โพธิ์ เพราะบำเพ็ญ บารมีมาเต็มแล้ว ไม่มีใครมีบารมี มากกว่าพระพุทธเจ้า อุปสมบทด้วยพระ บารมีสงฆ์ กุศลสงฆ์ ผลสงฆ์	พระพุทธเจ้า	118
34	ความต่างกันของผู้ ปราศจากราคะ ผู้ ไม่ปราศจากราคะ	ผู้ปราศจากราคะ รับ รสอาหาร แต่ยินดี ในรสอาหาร ผู้ที่ไม่ ปราศจากราคะ รับรส และยินดีในรสอาหาร	คุณลักษณะ ของพระ อรหันต์	121
35	ที่ตั้งปัญญา	ไม่มี	ธรรม (ลักษณะ ปัญญา)	121
36	สงสาร	ตายในโลกนี้ เกิดใน โลกอื่น การเวียนว่าย ตายเกิด	ธรรม (อิทัป ปัจจัยตา) กรรม	122

	37	คนระลึกได้ด้วยจิต	คนระลึกได้ด้วยสติ	ธรรม (สติ)	123
	38	สติเกิดที่ใคร	เกิดแต่ผู้รู้	ธรรม (สติ)	124
7	39	อาการสติ	อาการ 17 คือ ด้วย การรู้ยิ่ง ทรัพย์ วิญญาณอันยิ่ง วิญญาณเกื้อกูล วิญญาณไม่เกื้อกูล สภาคนิมิต วิสภาค นิมิต การรู้ยิ่งกถา การกำหนด การ ระลึก การนับ การ นับตามลำดับ การจำ การอบรม การจดไว้ การเก็บไว้ การเคยได้ พบเห็น	ธรรม (สติ)	125 – 127
	40	ทำบาป 100 ปี ก่อนตายทำบุญได้ ไปเกิดบนสวรรค์	บุญหรือบาปตอน ใกล้ตายจะส่งผลก่อน เหมือนโคที่อยู่ริม ประตู	กรรม (การ เสวยผล)	128
	41	ละทุกขีในขณะที่ ทุกขียังไม่มี	ป้องกันภัยในขณะที่ ศัตรูยังไม่มา	ไม่ประมาท	129
	42	พรหมโลกไกลมาก พระผู้มีฤทธิ์ทางจิต หายวับจากชมพู ทวีปไปพรหมโลก ได้อย่างไร	การนึกถึง	อภิธรรม (จิต)	130

43	คนตายไปเกิดในพรหมโลกหรือในเมืองมนุษย์คนไหนไปเกิดเร็วกว่ากัน	ถึงพร้อมกัน ด้วยการนึกถึง	อภิธรรม (จิต)	131
44	ชั้น 5 เกิดขึ้นเองได้ไหม	ไม่ได้ ต้องอาศัยกุศลกรรม และอกุศลกรรม	ธรรม (ชั้น 5)	135
45	สัตว์ไปปฏิสนธิในครรภ์มารดาเข้าไปทางไหน	ทางจิต	อภิธรรม (จิต)	135
46	โพชฌงค์ไหนที่ทำให้ตรัสรู้	ฉัมมวินิจฉัยสัมโพชฌงค์	ธรรม (โพชฌงค์)	136
47	ธรรมชาติบุญกับบาป	ผลบุญที่เพิ่มมากขึ้น มีมากกว่าบาป	อานิสงส์บุญ	137
48	คนรู้จักบาป กับคนไม่รู้จักบาป เมื่อทำบาปแล้ว คนไหนได้บาปมากกว่า	คนไม่รู้ กระทำบาปได้มากกว่า	อานิสงส์บาป	137
49	คนที่เป็นพรหมโลก ในขณะที่มีชีวิตมีอยู่หรือ	มีอยู่ เพราะไปเพราะอำนาจจิต	อภิธรรม (จิต)	138
50	บุคคลอาจทำให้ลมหายใจดับได้หรือ	ดับได้ เข้าจตุตถฌาน	อานิสงส์สมาธิ	139
51	สิ่งที่ควรตัด	ธรรมะ ตัดด้วยปัญญา	ธรรม (ลักษณะปัญญา)	139
51	สิ่งที่ทำได้ยากของพระพุทธเจ้า	การบอกสิ่งที่ไม่มียุปรำง ที่มีในจิตใจว่านี่เป็นผัสสะ เวทนา สัญญา	พระพุทธเจ้า	141

2. ถามตอบปัญหาอภรรค

วรรค	ข้อ	ถาม	ตอบ	เรื่อง	หน้า
	1	พระนางโคตรมีถวายผ้า พระพุทธเจ้า พระองค์ให้ ถวายพระสงฆ์	เมื่อเราล้วงลับแล้ว พระ สงฆ์จะเป็นที่สักการบูชา ถวายพระสงฆ์เป็นเช่น เดียวกับถวายพระพุทธเจ้า	วินัย ยกย่องหมู่ สงฆ์เท่า พระพุทธเจ้า	144

3. ถามตอบปัญหาที่เป็นอุกโตโกฏฐิ สองเงื่อนไขสองแง่
แสดงเรื่องพระเจ้านิคมินท์ยอมรับพระนาคเสนเป็นอาจารย์
เงื่อนไข คือ สนทนากันในป่าประกอบด้วยคุณ 8
ไม่สนทนากับบุคคล 8 ประเภท
ไม่สนทนากับบุคคลที่รักษาความลับไม่ได้ 9 ประเภท
เหตุทำให้ความรู้อัจฉริยะ 8 คุณอาจารย์ 25 คุณของอุบาสิกา 10

วรรค	ข้อ	ถาม	ตอบ	เรื่อง	หน้า
1	1	การบูชาพระพุทธเจ้า ถ้าพระพุทธเจ้ายังทรง ยินดีในการบูชา คือไม่ ชื่อว่าปรินิพพาน ถ้า ไม่ยินดี การบูชาก็เป็น หมัน	พระพุทธเจ้าไม่ยินดีต่อการ บูชา การบูชาพระธาตุรัตนะ และ พระญาณรัตนะ ให้เป็น อารมณ์ ปฏิบัติดี ปฏิบัติชอบ ก็ย่อมดับความเร่าร้อน 3 ประการ	พระพุทธเจ้า	157
	2	พระพุทธเจ้ารู้ทุกสิ่ง จริงหรือ	พระพุทธเจ้าทรงนึกอยาการู้สิ่ง ใด ก็รู้นั้น ด้วยจิตที่ฝึกแล้ว	พระพุทธเจ้า	167

3	พระพุทธเจ้ามีพระ กรุณา เหตุใดจึงยังบวช ให้พระเทวทัต ซึ่งจัก ทำให้เกิดสังฆเภท และ ถูกแผ่นดินสูบ	ถ้าเป็นคฤหัสถ์จะทำบาป มากกว่า เมื่อบวชแล้ว กรรม จะมีที่สิ้นสุดได้ พ้นจากนรก แล้ว ได้เป็นพระปัจเจก นาม อัญญิสสระ	พระพุทธเจ้า	169
4	แผ่นดินไหว 8 ครั้ง ไม่ ได้เกิดจากการให้ทาน ทำไมเมื่อพระเวสสันดร ให้ทาน จึงเกิดแผ่นดิน ไหวถึง 7 ครั้ง	แผ่นดินไหวเพราะมหาทาน เป็น อกาลกัมปณัง คือนอก สาเหตุ มหาทานเป็นของหนัก แผ่น ดินจึงไหว	พระโพธิสัตว์	175 177
5	ตาทิพย์เกิดขึ้นกับ พระเจ้าสีวิราชที่ พระราชทานจักขุให้คน ตาบอด	เกิดขึ้นด้วยอำนาจสังข อันเป็นวัตถุที่ตั้งแห่งจักขุ ประสาท	พระโพธิสัตว์ (ชาตก)	180
6	ทุกุลดาบสถูกต้อง สะตือนางปาริชาติาปชี นีในเวลามีระดู ก็ตั้ง ครรภ์ได้ ขัดกับที่ทรง ตรัสถึงการตั้งครรภ์ต้อง ประกอบด้วย มารดา บิดาร่วมกัน มารดามี ระดู และมีสัตว์มาเกิด	การตั้งครรภ์ต้องประกอบ ด้วยองค์ 3 เท่านั้น ฤๅษีเกิด ตัณหาราษะในเวลาที่ฤๅษีตะ สะตือ มีระดู และวิญญาณ เทพบุตรลงมาปฏิสนธิด้วย การอ่อนวอนของพระอินทร์ สัตว์ทั้งหลายย่อมตั้งครรภ์ ด้วยเหตุ 4 คือ ด้วยกรรม ด้วยกำเนิด ด้วยตระกูล (ตระกูลเกิดในฟองไข่ เกิด ในท้อง เกิดในเหงื่อไคล เกิด เอง) และการอ่อนวอน	การกำเนิด (ชาตก)	185

7	อายุพระพุทธศาสนา 5,000 ปี หรือถ้าการปฏิบัติธรรมมีอยู่ โลกก็จะไม่ว่างเว้นพระอรหันต์	คำแรกเป็นศาสนปริจเฉท คือ เป็นคำกำหนดพระศาสนา คำที่สองเป็นปฏิบัติปริทีปนา เป็นการแสดงซึ่งปฏิบัติ ถ้าไม่มีใครปฏิบัติ เวลาของพระศาสนา (พุทธโคตม) จะเหลือ 5000 ปี อันตรธาน 3 ได้แก่ อธิคม ปฏิบัติ ลิงค	อายุพุทธศาสนา	187 190
8	พระพุทธเจ้าเฝ้าอกุศลหมดสิ้นแล้ว จึงถึงพระสัพพัญญุตญาณ แต่ทำไมยังอาพาธ (เวหนามีกรรมเป็นมูลราก)	เหตุแห่งการเกิดเวหนามี 8 ประการ ได้แก่ วาตะ ปิตตะ เสมหะ สันนิปาติกา อุตปะริณามะชา วิสละมะประริหาระชา โอปักกะมิกา และกัมมะวิปากะชา	พระพุทธเจ้า	194
9	พระพุทธเจ้าสำเร็จแล้ว ได้ตันโพธิ์ ทำไมต้องเข้าอยู่ในที่สังต์ถึง 3 เดือน	เข้าฌานแล้วบรรลุ เมื่อทรงระลึกถึงคุณของฌานก็เข้าฌานอีก คุณฌานมี 28 ไม่ใช่เข้าฌานเพราะกระทำส่วนที่เหลืออยู่ หรือเพื่อจะสะสม แต่เพราะเห็นคุณวิเศษ	พระพุทธเจ้า	199
10	กำลังของอิทธิบาท 4 เป็นยานพาหนะให้พระพุทธเจ้าดำรงอยู่ตลอดกาลก็ได้ แต่ท่านปรินิพพาน	กำลังของอิทธิบาท 4 เป็นกำลังของยานพาหนะ ไม่ใช่ประสงค์ของพระองค์ที่จะอยู่ตลอดกาลหรือเกินกว่านั้น	พระพุทธเจ้า	202

2	11	สิกขาที่บัญญัติดีแล้ว ทำไมต้องอนุญาตให้ ถอนสิกขาเล็กน้อย	เพื่อทดลองภิกษุทั้งหลาย พุทธบุตรมีแต่จะเพิ่ม สิกขาบทเพราะโลกในพระ ธรรม ขุททกสิกขาบท ได้แก่ทุกกฎ อาบัติเบากว่าอาบัติทั้งปวง อนุขุททกสิกขาบท ได้แก่ทุกพ ภาษิต ธรรมสังคิตีปริยายนั้น อาบัติ 7 กอง ต้องลงโทษตาม สมควร	พระพุทธเจ้า	215
	12	อาจารย์มฤฎฐี (กำมือ แห่งอาจารย์ในธรรม ทั้งหลายไม่มีแก่พระ ตถาคตเจ้า)	พระพุทธเจ้าไม่ตอบ เพราะ ไม่มีการณ์ ไม่มีเหตุ เป็นการ แก้ด้วยการพัก (ฐปณีย พยากรณ์) เพราะไม่มี ประโยชน์ที่จะตอบ	พระพุทธเจ้า	210
	13	ความกลัวมัจจุ มีใน พระอรหันต์หรือไม่ สัตว์ในนรกเมื่อพ้นจาก นรกแล้วจะกลัวนรก หรือไม่	พระอรหันต์ตัดต้นเหตุที่จะให้ สะดุ้งกลัวหมดแล้ว สัตว์นรกกยังกลัวตาย เพราะ อานุภาพแห่งความตาย	ลักษณะพระ อรหันต์	211 213
	14	ผู้จะพ้นความตายไม่มี แต่ได้แสดงพระปริตร พุทธมนต์อันเป็นเครื่อง ป้องกันไว้	พระปริตรย่อมป้องกันได้ เฉพาะผู้มีอายุวัยเหลืออยู่ ทั้ง ไม่มีบุพกรรมมาตดรอน พระปริตรรักษาไม่ได้ เพราะ มีบุพกรรม มีกิเลส และไม่ เชื่อถือ	คาถา (พระ ปริตร)	215 217

	15	พระตถาคตเจ้า ปกติได้จิ๋ว แต่ไปบิดบาตบ้านพราหมณ์ ไม่ได้อะไรเลย คำไหนถูก	ที่ไม่ได้อะไรเลย เพราะออกศลมารอันแรงกล้ามาปิดกั้นไม่ให้ใส่บาตรพระพุทธรเจ้า เป็นการขัดลาภที่บุคคลยังไม่ได้ตกแต่งไว้ และไม่ได้กระทำไว้เฉพาะที่ว่าจะถวาย	พระพุทธรเจ้า	219
	16	พระตถาคตเป็นผู้กำจัดสิ่งไม่ดี แต่เมื่อเทศนาแล้วปรากฏมีภิกษุ 60 รูปอาเจียนเป็นเลือด	การอาเจียนเป็นเลือด เป็นการกระทำของภิกษุ ไม่ใช่การกระทำของพระพุทธรเจ้า	พระพุทธรเจ้า	223
	17	อุบาสกที่เป็นพระโสดาบันลูกรับพระภิกษุสามเณรผู้เป็นปู่ชุน	ด้วยคิดว่า คุณวิเศษทั้ง 20 ของความเป็นภิกษุยอมไม่มีแก่เรา ภิกษุผู้ให้การศึกษา เป็นผู้ทรงไว้ซึ่งความสำรวม ภุมิภิกษุเป็นภุมิใหญ่	ภุมิพระสงฆ์ ภุมิคฤหัสถ์	227
	18	พระตถาคตเจ้ามีพุทธบริษัทไม่แตก พระเทวทัตทำให้พระสงฆ์แตกกัน	พระพุทธรเจ้าเป็นผู้มีพุทธบริษัทไม่แตก ด้วยการกระทำของพระองค์	พระพุทธรเจ้า	229
	20	ผู้ไม่รู้ทำบาปได้มากกว่า หรือผู้ไม่รู้ไม่อาบัติ	ภิกษุผู้ไม่รู้ ไม่ต้องอาบัติ หมายถึงอาบัติที่เป็นสัญญาวิโมกข์เท่านั้น	วินัย (อาบัติ)	231
	30	การปกครองสงฆ์	พระตถาคตไม่ใช่ผู้ติดตามบริษัท และบริษัทก็ไม่ใช่ผู้ติดตามพระพุทธรเจ้า คำว่าเราของเรา เป็นสมมติ	พุทธศาสนา	132
3	31	พระพุทธรเจ้าทรงสำรวม แต่แสดงโกสโหดวิบัติ คุยกะแก่พราหมณ์	แสดงเงาพระวรกายคล้ายกับสิ่งนั้นด้วยฤทธิ์ เพื่อให้ผู้นั้นสิ้นสงสัย	พระพุทธรเจ้า	234

	32	พระพุทธเจ้ามีวิสุจริต แต่กล่าวกับพระสุทินว่าเป็นโฆชะบุรุษ	การเปล่งวาจาอันมีขึ้นด้วย อารมณ์ที่ไม่ชุ่มมัว	พระพุทธเจ้า	237
	33	ต้นไม้ไม่มีเจตนา แต่ให้ ภาวทวาทพราหมณ์ไป ถามต้นไม้	เทวดาในต้นไม้ตอบแทน	เทวดา	241
	34	บิณฑบาตทั้ง 2 มีผล เสมอกัน คือ เสวยแล้ว ได้สำเร็จ และเสวยแล้ว ปรินิพพาน	บิณฑบาตครั้งสุดท้าย เทวดา โปริยผงทิพย์ ร้อนด้วยไฟ ในท้องแต่ไม่มีโรคใดเกิดขึ้น แต่เพราะกำลังกายของ พระพุทธเจ้าไม่พอ ก็ทรง ปรินิพพาน	พระพุทธเจ้า	244
	35	พระพุทธเจ้าว่าไม่ต้อง ขวนขวายเพื่อจะบูชา พระสรีระ แต่ตรัสไว้อีก ที่หนึ่งว่า บูชาธาตุของ คนที่ควรบูชา	การบูชาธาตุไม่จำเป็นแก่ สมณะ แต่จำเป็นแก่เทวดา มนุษย์	ธาตุ พระพุทธเจ้า	248
	36	สะกิดหินถูกพระบาท ได้อย่างไร	เพราะไม่ได้กระเด็นมา ธรรมดา แต่เป็นเพราะการก ระห์ทำของเทวดาต่างหาก เพื่อจะให้เทวดาเสวยทุกข์ ในนรก	พระพุทธเจ้า	250
	37	โกชนะอันได้ด้วยการ กล่าวคาถา ไม่สมควร บริโภค แต่เมื่อจะเทศน์ ได้แสดงทานกถาก่อน ศิลกถาตาม	เป็นกริยาของพระพุทธเจ้า ที่ ทำให้เวไนยชนยินดีด้วยทาน ก่อน จึงชักนำในเรื่องศีล การขอสิ่งต่างๆ ด้วยวาจา	พระพุทธเจ้า	253 – 254
	38	ทรงบำเพ็ญบารมี แต่ เมื่อบรรลุแล้วไม่ยอม แสดงธรรม	ธรรมที่รู้ละเอียด รู้ได้ยาก และเห็นจิตของสัตว์ทั้งหลาย ยินดีในกาม เห็นว่าเป็นตัว เราเรา	พระพุทธเจ้า	257

	39	อาจารย์ของเราไม่มี แต่ ตรัสว่า อาหาระ กาล มะ เป็นอาจารย์ของเรา	อาหาระ กาลมะ เป็น อาจารย์ขณะที่ยังไม่ได้ตรัสรู้ เมื่อตรัสรู้แล้วก็ตรัสรู้ด้วย พระองค์เอง ไม่มีอาจารย์	พระพุทธเจ้า	258
	40	เป็นสมณะเพราะสิ้นอา สวะ แล้วตรัสอีกว่าเรา เรียกผู้ประกอบธรรม 4 อย่าง (ที่มีแก่ผู้ยังไม่สิ้น อาสวะ) เป็นสมณะ	ผู้ประกอบธรรม 4 อย่างเป็น สมณะ กล่าวโดยถือคุณวิเศษ (ผู้ปฏิบัติเพื่อให้สิ้นกิเลส)	ลักษณะ อรหันต์	259
4	41	ควรหรือไม่ควรยินดีใน การสรรเสริญ	การสรรเสริญไม่ได้เป็นไปเพื่อ เห็นแก่ลาภยศ พรรคพวก บริวาร แต่เป็นไปเพื่อการรู้ แจ้งแก่พราหมณ์พร้อมมานพ 300 คน	พระพุทธเจ้า	261
	42	จงถือว่าผู้อื่นเป็นที่รัก ของเรา แล้วตรัสอีกว่า ควรชมเชยผู้ที่ควรชมเชย ควรยกย่องผู้ที่ควร ยกย่อง	อย่าเบียดเบียนผู้อื่นในโลก เป็นคำแสดงธรรม ควรยกย่องหรือชมเชย หมาย ถึงจิตที่ฟังชานควรชม จิตที่ หุดหู่ควรประคองขึ้น จิตที่ เป็นอกุศลควรชมเชย จิตที่เป็น กุศลควรประคอง ทรงชมเชย ตามชอบธรรม ไม่ใช่ชมเชยแบบ การบีบคั้นแต่อย่างใด	อภิธรรม (จิต)	262
	43	เราเป็นผู้ไม่มีความโกรธ แต่ได้ไล่พระสารีบุตรโม คัลลาน์	พระพุทธเจ้าไม่มีความโกรธ แต่ที่ขับไล่เพราะความผิด ของเขาเอง	พระพุทธเจ้า	265
	44	ไล่ไปแล้ว กษัตริย์ สัถยราชกับสัทัมบดี พรหม ได้กล่าวขอโทษ พระพุทธเจ้าไม่ทราบ เหตุการณ์นี้หรือ	กษัตริย์สัถยราชกับสัทัมบดี พรหม ทรงทำให้พระพุทธเจ้า เสื่อมใสด้วยธรรมของ พระองค์เอง	พระพุทธเจ้า	266

45	ความไม่มีที่อยู่ประจำ ไม่มีอาลัยในสิ่งใด แต่ทำไมตรัสว่าบุคคลควรสร้างวิหารให้น่ายินดี	ความไม่มีที่อยู่ประจำ ไม่มีอาลัยในสิ่งใด เป็นสิ่งที่สมควรแก่สมณะ บุคคลควรสร้างวิหารให้น่ายินดี เพราะเล็งเห็นวิหารทาน และเมื่อมีวิหารก็จักมีพระสงฆ์ผู้มีความรู้มาอาศัยเป็นอันมาก	อานิสงส์การ สร้างวิหาร	267
46	ไม่ควรประมาทในอาการ สำรวมท้อง ตรัสอีกว่า ได้ฉันอาหารเต็มขอบบาตร และยิ่งกว่านั้นก็มี	ผู้ที่มีกิเลส ควรสำรวมท้อง ผู้บรรลุลแล้ว ไม่จำเป็นต้องห้ามในกริยากรณะทั้งหลาย	พระพุทธเจ้า	269
47	ธรรมทั้งหลายควรปกปิดหรือเปิดเผย	ทรงปิดปาฏิโมกข์อุทเทส มีสี่มาเป็นเขตแดน ด้วยเหตุ 3 ประการ คือ ปิดตามวงศ์ ตถาคต ปิดด้วยความเคารพธรรม และปิดด้วยความเคารพภูมิของภิกษุ อย่าให้ธรรมนี้เป็นที่ดูหมิ่น	พระพุทธเจ้า	270
48	กล่าวเท็จเป็นอาบัติเบาหรือ ปาราชิก	การกล่าวเท็จมีโทษหนักเบาต่างกัน	วินัย	
49	พระพุทธเจ้าเยี่ยมจริงหรือ แต่ทำไมสรรเสริญพระพากุลาเป็นผู้เป็นเยี่ยมในทางมีอาพารน้อย	ความเป็นเยี่ยมของพระพุทธเจ้า คือ พุทธวิสัย เยี่ยมด้วยศีล สมาริ ปัญญา วิมุตติ วิมุตติญาณทัสสนะ ทศพลญาณ เวสาร์ชญาณ พุทธธรรม 18 แต่พระสงฆ์มีความเป็นเยี่ยมด้านอื่น	พระพุทธเจ้า	272

5	50	พระโมคคัลลาน์เป็นผู้เลิศในฤทธิ์ แต่ถูกทุบตีจนตาย	กรรมวิบากมีอำนาจแรงกว่าฤทธิ์	กรรม	275
	51	กำหนดที่แน่นอนของพระโพธิสัตว์ เช่น บิดามารดา การตรัสรู้ เป็นต้น แต่มีกล่าวอีกว่า พระโพธิสัตว์ได้เสด็จุมหาวิโลกนะ 8 ก่อนอุบัติ	เสด็จว่าบิดามารดาเป็นกษัตริย์หรือพราหมณ์	พระพุทธเจ้า	276
	52	พระภิกษุไม่ควรทำลายชีวิตตนเอง พระภิกษุควรตัดชาติ ชรา พยาธิ มรณะ	ผู้มีชีวิตย่อมมีโอกาสทำลายกิเลสให้พินาศ ควรตัดชาติ ชรา พยาธิ มรณะเพื่อได้พ้นไปจากสังสารวัฏ	ลักษณะสงฆ์	280
	53	เมตตาเจโตวิมุตติ การหลุดพ้นด้วยความเมตตา แต่สุวรรณสามผู้มีเมตตาถูกยิงด้วยธนู	เจโตวิมุตติ เป็นคุณอันสูงส่งของความเมตตา ไม่ใช่ อานิสงส์ของบุคคล เมตตาคุ้มได้เฉพาะตนเองเมตตา	อานิสงส์เมตตา	281
	54	พระพุทธเจ้ามีแต่ขาว พระเทวทัตมีแต่ดำ ทำไมจึงบอกว่าพระเทวทัตเสมอด้วยพระพุทธเจ้า	กุศลกับอกุศลให้ผลต่างกัน	กรรม	286
	55	สตรีทั้งปวงได้ขณะ คือ โอกาส ได้ที่ลับ ถูกเกี่ยว ต้องทำความชั่ว แต่นางอมราภรรยา มโหสถ ไม่เป็นเช่นนั้น	นางอมรา ไม่ได้ขณะ คือ ไม่มีโอกาส ไม่ได้อยู่ในที่ลับ และไม่ได้ถูกเกี่ยว เพราะเกรงมโหสถมาก	พระโพธิสัตว์ชาดก	289

	56	พระอรหันต์หมดความ สะดุ้งกลัว แต่เมื่อเห็น ช้างธนบาลวิ่งตรงมาก็ สละพระพุทธรเจ้า	เพื่อให้คุณของพระอรหันต์ ปรากฏ	พระพุทธรเจ้า	292
	57	ความไม่มีที่อยู่ ไม่มี ความชอบกันเป็นมุนี ทัสนะ แต่บอกให้สร้าง วิหารเพื่อให้พระสงฆ์มา อยู่รวมกัน	อานิสงส์การสร้างวิหาร เมื่อมีผู้อยากพบพระสงฆ์จะ พบง่าย	อานิสงส์การ สร้างวิหาร	293
	58	พระพากุละเป็น ผู้มีอาพาธน้อย พระพุทธรเจ้าเป็นเยี่ยม ในสิ่งทั้งปวง	พระพุทธรเจ้าเยี่ยมในธรรม พระพากุละเยี่ยมเฉพาะด้าน	พระพุทธรเจ้า	294
	59	พระพุทธรเจ้าเป็นผู้เห็น ทางเก่าอันเป็นทางที่ พระอดีตพุทธทำไว้หรือ เป็นผู้ทำทางใหม่	ทางเก่ามีอยู่ ลบเลือนหายไป พระพุทธรเจ้าเห็น และทำทาง ขึ้นใหม่	ธรรมที่ตรัสรู้	296
6	60	ทรงเลิกการทำความ เพียรด้วยทุกกรกิริยา แต่ทรงแนะนำให้สาวก ประกอบความเพียร	ความเพียรกระทำอย่างยิ่ง ความเพียรไม่ใช่โทษแห่งการ สู้รบกับกิเลส แต่เป็นโทษแห่ง การตัดอาหาร	พระพุทธรเจ้า	299
	61	ทรงเร่งให้กระทำโสดา ปัตตติผล สกทาคามีผล อนาคามีผล อรหันต์ผล (เครื่องไม่เนิ่นช้า) แต่ ทรงให้เรียนสูตรตะ เคย ยะ เวยยากรณ์ะ คาถา อุทาน อิติวุตถก ชาดก อัปภูตธรรม เวทัลละ และยังเกี่ยวข้องกับ นวัตรกรรม การก่อสร้าง และเกี่ยวข้องกับทาน การบูชา	ทั้งหมดเป็นการกระทำถึง เครื่องไม่เนิ่นช้าทั้งสิ้น ขึ้นกับ วาสนาในปางก่อน	กรรม	301

62	คฤหัสถ์ผู้สำเร็จรหันต์ ต้องบวชหรือนิพพาน ในวันนั้น หากวันนั้น ไม่มีพระอุปัชฌาย์จะ ต้องนิพพานหรือไม่	เพศแห่งคฤหัสถ์มีกำลังไม่พอ สำหรับความเป็นอรหันต์	ภูมิพระสงฆ์ ภูมิคฤหัสถ์	303
63	ทำไมเมื่อเสวยพระชาติ เป็นโลมกัสสปฤๅษี ได้ เห็นพระนางจันทวดี ก็ได้ฆ่าสัตว์หลายร้อย บุชายัญ	ไม่ได้ฆ่าด้วยเจตนา แต่ฆ่า ด้วยวิสัญญ์ อันมีด้วยอำนาจ ราคะ (เป็นบ้า) บาบที่คนบ้า ทำย่อมไม่มีโทษ	พระโพธิสัตว์ (ชาดก)	304
64	เมื่อเสวยชาติเป็นพญา ช้างฉัททันต์ เห็นผ้า เหลืองก็ได้สติ แต่เมื่อ เสวยชาติเป็นโชติपाल มาณพ กลับดำ่ว่าพระ กัสสปสัมมาสัมพุทธเจ้า	ที่ดำ่ว่า เพราะถือตระกูลเกิน ไป เกิดในตระกูลที่ไม่มีความ เลื่อมใส	พระโพธิสัตว์ (ชาดก)	306
65	ขณิกการช่างปั้นหม้อ กระทำอากาศเป็น หลังคา ฝนตกไม่รู้ แต่ คันธกุฎีพระกัสสปพุทธ เจ้า ฝนรู้	ขณิกการช่างปั้นหม้อเป็นผู้มี ศีล มีธรรมอันดี ได้สร้างสม กุศลไว้มาก ได้เลี้ยงดูมารดา บิดาตาบอด เวลาที่เขาไม่อยู่ มีคนไปรื้อหลังคาเรือนไปมุง พระคันธกุฎี เขาก็เกิดปีติ จึง เป็นผลให้ฝนตกไม่รู้ ส่วน พระพุทเจ้าไม่ทรงรับปัจจัย ที่เนรมิตขึ้นเอง และทรงเห็น ว่าอย่าให้ผู้อื่นติเตียนได้ว่า ต้องการสิ่งใดก็เนรมิต	พระโพธิสัตว์ (ชาดก)	308
66	บางครั้งทรงตรัสว่าเรา เป็นพราหมณ์ผู้ควรขอ บางครั้งตรัสว่าเราเป็น พระราชา	เหตุที่ละบาบทั้งสิ้นทำให้เป็น พราหมณ์ เหตุที่ทรงสั่งสอน นรชนในเขตของตน ย่อมเป็น ที่เคารพบูชา ย่อมดำรงพุทธ ประเพณีของพระพุทเจ้า องค์กร ทำให้เป็นพระราชา	พระพุทเจ้า	310- 311

	67	พระพุทธเจ้าไม่เกิดพร้อมกัน 2 องค์	หมื่นโลกธาตฺรึบได้เพียงคุณธรรมของพระพุทธเจ้าเพียงพระองค์เดียว สององค์จะทรงอยู่ไม่ได้ ความวิวาทของพุทธบริษัทจะมีขึ้น ธรรมดาในแผ่นดินหนึ่ง จะมีสาครใหญ่ เขาพระสุเมรุ อากาศ ท้าสั๊กกะ มาร มหาพรหม เพียง 1 เท่านั้น	พระพุทธเจ้า	312-313
	68	ถ้าคุณหัตถ์สำเร็จถุญยธรรมได้ การบวชก็ไม่จำเป็น	เมื่อปฏิบัติชอบก็สำเร็จถุญยธรรมได้ทั้งนั้น แต่การบรรพชาให้คุณมาก และบรรพชิตยอมทำสำเร็จได้เร็วไม่ชักช้า	อานิสงส์การบวช	315
7	69	บวชแล้วสึก เป็นเหตุให้คิดว่าพุทธศาสนาเป็นศาสนาเปล่า	การสึกนั้น ควรโทษตัวบุคคล ไม่ใช่โทษพระศาสนา แสดงถึงความเป็นคุณอันชั่วไม่ได้ 5 ประการของพุทธศาสนา ได้แก่ ความเป็นภูมิใหญ่ ความเป็นของบริสุทธิ์ ความไม่อยู่ร่วมกับผู้ลามก ความรู้แจ้งแทงตลอดได้ยาก และความมีการสำรวจมาก	พระพุทธศาสนา	317
	70	พระอรหันต์เสวยแต่เวทนาทางกาย ไม่เสวยเวทนาทางใจ	พระอรหันต์อาศัยกาย แต่ไม่มีอำนาจเหนือกาย สิ่งที่มีอยู่ในกาย 10 อย่าง คือ ความเย็น ร้อน หิว กระจาย อูจจาละ ปัสสาวะ ถินมิทธะ ชรา พธาธิ มรณะ	พระอรหันต์	322

71	คฤหัสถ์ต้องปราศจากแล้ว บวช ธรรมาภิสมัยจะมี หรือไม่	ไม่เกิด เพราะเหตุที่เขาตัด สิ่งที่จะให้เกิดธรรมาภิสมัย เสียแล้ว	วินัย (ปาราชิก)	324
72	คฤหัสถ์ทุกศีล กับ บรรพชิตทุกศีล ได้รับผล เสมอกันหรือไม่	สมณะทุกศีลทำให้ดีกว่า คฤหัสถ์ทุกศีล และทำให้ ทักษิณาทานของชาวบ้านมี ผลมากได้ 10 ประการ	อานิสงส์พระ ทุกศีล	326
73	เดียรฉัตรบางพวกถือว่า น้ำมีชีวิต เพราะมีเสียง เมื่อถูกความร้อน จึง กล่าวติเตียนพุทธ ศาสนาว่าเบียดเบียน ของที่มีชีวิต	น้ำไม่มีชีวิต ที่มีเสียง เพราะ อำนาจของความไพ	ความเชื่อ (เดียรฉัตร)	328
74	สิ่งที่ไม่มีในโลก	มี 3 อย่าง ได้แก่ สิ่งที่มี เจตนาหรือไม่มีเจตนาก็ตาม จะไม่แก่ ไม่ตาย, ความ เที่ยงของสังขาร, เมื่อว่าตาม ปรมาตถ์แล้วคำว่าสัตว์ไม่มี ในโลก	ธรรม (ไตรลักษณ์)	331
75	ทำไมพระอรหันต์เป็นผู้ ไม่เผลอ แต่ต้องอาบัติ ได้ (ความไม่เอื้อเพื่อ ความไม่รู้)	กิเลสมี 2 อย่าง คือ โลก วัชชะ, ญัตติวัชชะ พระ อรหันต์ไม่รู้ญัตติวัชชะ ทั้งหมด เมื่อยังไม่รู้ก็ทำ พระ สัมพัญญเท่านั้นที่รู้หมด	อรหันต์	333
76	สิ่งที่ไม่เกิดด้วยกรรม ไม่เกิดด้วยเหตุ ไม่เกิด ด้วยฤดู	มี 2 อย่าง คือ อากาศ และ นิพพาน นิพพานเป็นอนุปาทานียะ คือ ไม่เป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน เพราะฉะนั้นไม่มีเหตุ นิพพานเป็นอสังขธรรม ไม่มีอะไรตกแต่งได้ นิพพานย่อมรู้ด้วยใจ	นิพพาน	333- 336

	77	สิ่งที่เกิดด้วยกรรม เกิดด้วยเหตุ เกิดด้วยฤดู	พวกสัตว์ที่มีจิตใจเกิดด้วยกรรม ไฟกับพืชเกิดด้วยเหตุ แผ่นดิน ภูเขา น้ำ ลม เกิดด้วยฤดู	กำเนิดคนโลก	336
8	78	ยักษ์เกิดและตาย	ไม่รู้ ผู้ที่รู้คือพระพุทธเจ้า		337
	79	พระพุทธเจ้าเป็นสัพพัญญูแต่บัญญัติสิกขาเมื่อมีเหตุการณ์	หากบัญญัติก่อน มหาชนก็จะใจร้อนว่า ในศาสนามีสิ่งที่ต้องรักษาอยู่มาก เป็นการยากที่จะบวช ทั้งจักไม่มีผู้เชื่อฟังเรา พวกที่ไม่เชื่อก็จะไปเกิดในอบาย	พระพุทธเจ้า	339
	80	พระอาทิตย์ที่แผ่แรงกล้า ทำไมบางเวลาจึงร้อนมากร้อนน้อย	เพราะดวงอาทิตย์ถูกโรค 5 อย่าง คือ หมอก ผงธุลี ควันเมฆ ราหู ผู้ที่รู้คือพระพุทธเจ้า	กำเนิดคนโลก	340
	81	พระโพธิสัตว์ให้บุตรภรรยาเหมือนกันหมด และให้ด้วยเพราะบุตรภรรยาเต็มใจหรือไม่ ทานที่ทำให้ผู้อื่นเป็นทุกข์ ผู้ให้ได้รับความสุขหรือ	เหมือนกันหมด ภรรยาเต็มใจบุตรไม่เต็มใจเพราะยังเด็ก แต่การเห็นบุตรจากไป ทรงนั่งเสีย เป็นการกระทำได้ยาก เทวดาจึงสรรเสริญ เมื่อเขาขอภรรยา จะให้ตนเอง ไม่ใช่การกระทำของสัปบุรุษ อานิสงส์ 2 ประการจากการให้บุตรธิดา คือ รักษาทานตบะ เพื่อว่าพระเจ้าปู่จะได้ได้รับไปเลี้ยง	พระโพธิสัตว์ (ขาดก) การให้ทานของเวณสันดร	342-352

	82	พระโพธิสัตว์ทรงกระทำทุกขกิริยาทุกพระองค์หรือไม่	ไม่ เฉพาะพระโคตมโพธิสัตว์ เนื่องจากในเวลาออกบรรพชา โภธิญาณยังไม่แก่กล้า จึงต้องทำเพื่อรอ	พระพุทธเจ้า	358
	83	อกุศลกับกุศลอย่างไหนมีกำลังมากกว่า	กุศลมีกำลังมากกว่า อกุศลให้ผลเร็วเพราะเป็นของเล็กน้อย กุศลให้ผลช้าเพราะเป็นของใหญ่ อกุศลเห็นผลเร็วเพราะมีกฎหมายบังคับ	กรรม	360
	84	การทำบุญให้ผู้ตาย	ทานที่ไม่ได้รับ ไม่สูญเปล่า ย้อนกลับมาผู้ให้ทาน	ทาน	363
	85	กุศลกับอกุศล	กุศลมีผลมาก บาปมีผลน้อย ให้ผลเฉพาะผู้กระทำ แผ่ไปไม่ได้	กรรม	365
	86	ใครเป็นเห็นความฝัน	ผู้ฝัน 6 จำพวก ได้แก่ ลม กำเริบ ดีกำเริบ เสมหะกำเริบ เทวดาอุปสังขรณ์ สิ่งที่เคยประพฤตินในอดีต (ฝันแล้วจริงเสมอ นอกนั้นไม่จริง) นิมิตมาปรากฏในจิตเอง ฝันระหว่างหลับกับตื่น	ความฝัน	368
9	87	สัตว์บุคคลทั้งสิ้น ตายในเวลาควรตายหรือไม่	ตายเมื่อวัยชราคือตายในเวลาควร นอกนั้นตายในเวลาไม่ควร	กรรม	370
	88	ปาฏิหาริย์ย่อมมีที่เจตีย์หรือเชิงตะกอนของพระอรหันต์ทั้งสิ้นไหม	ไม่ ที่มีเพราะมีการอธิษฐานของพระอรหันต์ มนุษย์ที่มีศรัทธา และเทวดาบันดาลให้เพื่อให้มนุษย์เกิดศรัทธา	เหตุเกิดปาฏิหาริย์	379

89	พวกที่ปฏิบัติชอบได้ธรรมมาภิสมัยด้วยกันทั้งนั้นหรือ	ไม่ พวกที่ไม่ได้ มี 15 จำพวก ดิรัจฉาน เปรต มิจฉาทิฐิ ผู้ ลวงโลก ผู้ฆ่ามารดา ผู้ฆ่าบิดา ผู้ฆ่าพระอรหันต์ ผู้ทำสังเภท ผู้ทำโลหิตุปบาท ผู้เป็นเถยย สงสาร ผู้เข้าไปรีดเคียดผู้ ประทุษร้ายนางภิกษุณี ผู้มี อาบัติสังฆาธิเสส บัณเฑาะก์ อุกโตพญชนก เด็กอายุต่ำ กว่า 7 ขวบ (กำลังไม่แก่กล้า)	อาณิสงส์การ ปฏิบัติธรรม	376
90	นิพพานเจือทุกข์หรือไม่ โยคาวจรยอมได้รับทุกข์เมื่อเข้าสู่นิพพาน	ไม่ ทุกข์นั้นเป็นทุกข์ของ บุคคล ไม่ใช่ทุกข์ของนิพพาน	นิพพาน	376
91	รูปพรรณสัณฐานของนิพพาน คุณของนิพพาน	ไม่มีของเปรียบ ดอกปทุม 1 น้ำ 2 ยาดับพิษ งู 3 มหาสมุทร 4 โภชนะ 5 อากาศ 10 แก้วมณี 3 จันทร แดง 3 เนยใส 3 ยอดคีรี 4	นิพพาน	379 381
92	การกระทำที่แจ้งนิพพาน	โยนิโสมนสิการ เห็นความ เป็นไปแห่งสังขาร ไม่มีอะไร ในสังสารวัฏควรยึด เปื่อ หน่าย เห็นความน่ากลัวของ สังขาร จึงเห็นว่าความไม่มี ตัณหา เป็นความสงบอย่างยิ่ง	นิพพาน	386
93	ที่ตั้งนิพพาน	ที่ตั้งไม่มี แต่นิพพานมี	นิพพาน	389
94	พระพุทธเจ้ามีจริงหรือ	มี ธรรมพุทธบริโภคมียู่ ธรรมนกรมียู่ ค्लीนธรรม มียู่ ภูเขารธรรมมียู่ รอย พระบาทพระพุทธเจ้ามียู่	พระพุทธเจ้า	389- 404

	95	ถ้าคฤหัสถ์สำเร็จ ธรรมได้ ชุติงค์ก็ไม่มี ประโยชน์อันใด	คฤหัสถ์ที่สำเร็จ คือ ผู้ปฏิบัติ ชุติงค์ในอดีตชาติ ชุติงค์มีคุณ 28 ผู้สมาทาน ชุติงค์มีคุณ 18 ผู้ควรแก่ ชุติงค์ 10	ชุติงค์	410
10	96	ภิกษุผู้มุ่งจะสำเร็จ อรหัตต์ ควรถือเอา องค์ใด	อุปมาต่างๆ	การปฏิบัติ ธรรม	421 – 465

ง) ส่วนท้าย

เมื่อจบการปฐกขาวิชันนาเกิดเหตุการณ์ดังนี้ (465 – 467)

1. แผ่นดินอันหนาได้ 8 หมื่น 4 พัน โยชน์ ได้แสดงอาการหวั่นไหว
2. มีสายฟ้าแลบแปลบปลาบลงมา
3. เทวดาได้โปรยดอกไม้ทิพย์
4. มหาพรหมเปล่งเสียงสาธุการก็ก้อง
5. พระเจ้ามิลินท์ สิ้นความสงสัยในพระรัตนตรัย ทรงเลื่อมใสในคุณของพระนาคเสน และในบรรพชา ในข้อปฏิบัติ และอริยาบถของพระเถระเจ้า เป็นผู้หมดทิฐิมานะ สละราชสมบัติออกบวชในพระพุทธศาสนา

การวิเคราะห์

ก) วิเคราะห์บท

มิลินทปัญหา นี้ แบ่งเป็น 6 ส่วนใหญ่ ดังนี้

1. ปุพพโยค ว่าด้วยบุพพกรรม (กรรมที่ทำไว้ในภพก่อน) กรรมที่บุคคลทั้งสอง คือ พระเจ้ามิลินท์และพระนาคเสนเถระประกอบไว้ในภพก่อน
2. มิลินทปัญหา ว่าด้วยปัญหาเงื่อนเดียว คือปัญหาที่พระเจ้ามิลินท์ทรงตั้งถามขึ้นมาเอง มิลินทปัญหายังแตกเป็น 2 ส่วนคือ
 - 2.1 ลักษณะปัญหา คือ ปัญหาที่ถามถึงลักษณะของธรรมบางอย่าง
 - 2.2 วิมติเฉทนปัญหา คือ ปัญหาที่ถามถึงธรรมทั้งหลาย เพื่อตัดความสงสัยที่มีอยู่ในธรรมเหล่านั้น
3. เมณฑกปัญหา ว่าด้วยปัญหาสองเงื่อน คือปัญหาที่พระเจ้ามิลินท์ตรัสถาม

เกี่ยวกับพระดำรัสของพระพุทธเจ้า มีความหมายเป็น 2 อย่างปะปนกัน ชัดแย้งกันเมณฑก ปัญหาที่แตกเป็น 2 ส่วนคือ

3.1 มหาวรรค เป็นปัญหาที่ถามเกี่ยวกับความยิ่งใหญ่แห่งหมวดธรรมบางอย่าง

3.2 โยคิกถาปัญหา เป็นปัญหาที่ถามเกี่ยวเนื่องกับปฏิปทาของพระโยคีบางท่าน

4. อนุমানปัญหา ว่าด้วยปัญหาที่พระเจ้ามีลินท์ตรัสถามเกี่ยวเรื่องอนุมาน (มีเหตุให้คาดหมายได้ว่าต้องเป็นอย่างนั้น ต้องเป็นอย่างนี้)

5. ลักษณะปัญหา ว่าด้วยปัญหาที่พระเจ้ามีลินท์ทรงปรารภเกี่ยวกับลักษณะของบุคคลเป็นต้น

6. โอปัมมกถาปัญหา ว่าด้วยปัญหาที่พระเจ้ามีลินท์ตรัสถามเกี่ยวกับอุปมาเปรียบเทียบองค์คุณบางอย่างของพระอรหันต์ กับความประพฤติเป็นไปบางอย่างของสัตว์อื่น

ข) ตารางวิเคราะห์เนื้อหา

เนื้อหาส่วน 1

หมวด	เรื่อง	จำนวน	รวม
พระพุทธเจ้า	พระพุทธเจ้า	6	6
ธรรม	ความสำคัญของธรรม	1	32
	ไตรลักษณ์	1	
	โยนิโสมนสิการ	1	
	อิทัปปัจจยตา	10	
	กุศลธรรม	1	
	ลักษณะปัญญา	3	
	ชั้น 5	4	
	ความไม่ประมาท	2	
	กรรม	5	
	สติ	3	
	โพชฌงค์	1	

อานิสงส์	อานิสงส์การบวช	1	6
	อานิสงส์การปฏิบัติธรรม	1	
	อานิสงส์บุญ	1	
	อานิสงส์บาป	1	
	อานิสงส์สมาธิ	1	
	อานิสงส์การรักษาตน	1	
อภิธรรม	อภิธรรม (จิต)	1	1
วินัย	วินัย	1	1
พระอรหันต์	ลักษณะพระอรหันต์	2	2
รวม		48	48

เนื้อหาส่วน 3

หมวด	เรื่อง	จำนวน	รวม
พระพุทธเจ้า	พระพุทธเจ้า	33	41
	พระโพธิสัตว์	7	
	ธาตุพระพุทธเจ้า	1	
ธรรม	ลักษณะพระธรรม	1	16
	กรรม	6	
	ไตรลักษณ์	1	
	ทาน	1	
	นิพพาน	5	
	อัฐังค์	1	
	การปฏิบัติธรรม	1	
พุทธศาสนา	อายุพุทธศาสนา	1	2
	พุทธศาสนา	1	

พระอรหันต์	ลักษณะพระอรหันต์	5	5
ภูมิสงฆ์	ภูมิพระสงฆ์ ภูมิคฤหัสถ์	4	4
วินัย	วินัย	1	1
อภิธรรม	อภิธรรม (จิต)	1	1
อานิสงส์	อานิสงส์การสร้างวิหาร	2	5
	อานิสงส์เมตตา	1	
	อานิสงส์การบวช	1	
	อานิสงส์การปฏิบัติธรรม	1	
ความรู้อื่น	การกำเนิดโลก คน	3	8
	คาถา	1	
	เทวดา	1	
	ความเชื่อเดิยรลีย์	1	
	ความฝัน	1	
	เหตุเกิดปาฏิหาริย์	1	
รวม		83	83

ค) ตารางวิเคราะห์โครงสร้าง

โครงสร้าง	จุดประสงค์	เงื่อนไขการสนทนา	พระเจ้ามิลินท์
เริ่มต้น	สรรเสริญพระรัตนตรัย		
บทนำ	1.แสดงพุทธทำนาย 2.ปัญหาพระเจ้ามิลินท์ 3.ที่มาของพระนาคเสน		
เนื้อหาส่วน 1	ชี้แจงธรรม ได้แก่ อิทัปปัจจยตา กรรม ชั้น 5 สติ ปัญญาเป็นต้น	1.สนทนากับอย่าง บัณฑิต 2.สนทนาในสิ่งที่มี ประโยชน์	ไม่เลื่อมใส

เนื้อหาส่วน 2	ชี้แจงเรื่องศักดิ์ห่มสงฆ์เทียบเท่าพระพุทธเจ้า		เลื่อนใส
เนื้อหาส่วน 3	ชี้แจงปัญหาที่เป็นอุกโตโกฏิ สองเงื่อนไขสองแง่ ส่วนใหญ่เป็นเรื่องพระพุทธเจ้า	1. สนทนากันในป่า ประกอบด้วยคุณ 8 2. ไม่สนทนากับบุคคล 8 ประเภท 3. ไม่สนทนากับบุคคลที่รักษาความลับไม่ได้ 9 ประเภท 4. เหตุทำให้ความรู้เจริญ 8 คุณอาจารย์ 25 คุณของอุบาสิกา 10	เลื่อนใส
ปิดท้าย			ผนวช

เมื่อนำมาประมวล จึงแบ่งเนื้อหาได้เป็น

1 หมวดธรรมของคฤหัสถ์

- 1.1 หลักธรรมเกี่ยวกับบุญและบาป
- 1.2 หลักธรรมเกี่ยวกับสังสารวัฏ
- 1.3 หลักธรรมเกี่ยวกับพุทธจริยาและพุทธคุณ

2 หมวดธรรมของบรรพชิต

- 2.1 หลักธรรมที่เป็นพื้นฐานในการปฏิบัติ
- 2.2 หลักปฏิบัติเพื่อความเป็นพระอรหันต์
- 2.3 วิสัชนาข้อสงสัยในพระธรรมวินัย

3 หมวดธรรมเกี่ยวกับพระนิพพาน

- 3.1 แนวทางปฏิบัติเพื่อบรรลุพระนิพพาน
- 3.2 สภาวะของพระนิพพาน

4 หมวดปกิณณกรรม

องค์ความรู้จากการศึกษา

ก) ในคัมภีร์มิลินทพัญญา ไม่มีเนื้อหาที่กล่าวถึงพระพุทธรูป มีแต่กล่าวถึงธาตุเจดีย์ พระบาท เป็นต้น เรื่องนี้จึงอาจเขียนขึ้นก่อนจะมีการสร้างพระพุทธรูปก็ได้

ตำนานการสร้างพระพุทธรูปส่วนมากแล้ว เชื่อกันว่าพระพุทธรูปถูกสร้างขึ้นครั้งแรกโดยชนชาติกรีก กล่าวคือ เมื่อชนชาติกรีกเข้ารุกรานอินเดียสมัยพระเจ้าอเล็กซานเดอร์ ก็ปรากฏการตั้งรกรากถาวรของชนชาติกรีกที่ปากเตรีย คันธาระ สาคระและหลายส่วนของอาฟกานิสถาน เป็นต้น

กษัตริย์ปากีสถานและอินเดียเหนือนั้นเลื่อมใสในพุทธศาสนา ทั้งคติของพวกกรีกไม่รังเกียจการสร้างรูปเคารพเหมือนชาวอินเดีย ครั้นเมื่อเปลี่ยนใจมาเลื่อมใสพุทธศาสนา นิสัยความเคยชินที่ได้กราบไหว้บูชาเทวรูป ทำให้พวกกรีกเกิดมโนภาพคิดสร้างพระพุทธรูปขึ้นมาบ้าง เพื่อให้เป็นที่สนานุตตริยะยามนี้ถึงพระบรมศาสดา ไม่เกิดความว่าห่วยเปลี่ยวใจ

ฉะนั้นจึงเกิดคติสร้างพระพุทธรูปขึ้นในหมู่ชาวกรีกขึ้นก่อน ภายหลังกุฑมามกะชนชาติอินเดียได้พบเห็นพระพุทธรูปเข้าก็เกิดความปลาตะจิงได้หันมานิยมสร้างพระพุทธรูปตามคติของชาวกรีกขึ้น แต่ได้ดัดแปลงเป็นแบบอย่างศิลปกรรมแห่งชนชาติของตน แม้พวกพราหมณ์พลอยเกิดสร้างเทวรูปพระอิศวร พระนารายณ์ขึ้นกราบไหว้บูชา คติรังเกียจสร้างรูปเคารพจึงเป็นอันจืดจางไปจากชาติชาวอินเดียโดยพฤตินัย เสถียร โพธิ์นันทะ วิเคราะห์ว่า พระพุทธรูปน่าจะสร้างครั้งแรกในสมัยพระเจ้ามิลินท์ (เสถียร โพธิ์นันทะ, 2544)

ตำนานพระแก้วมรกตในชินกาลมาลีปกรณ์ระบุว่า พระพุทธรูปสร้างครั้งแรกในสมัยพระเจ้ามิลินท์ โดย พระเจ้านาคเสนเป็นผู้คิดสร้างพระพุทธรูปขึ้นครั้งแรก เพราะเล็งเห็นว่าพระพุทธรูปในอนาคตจะรุ่งเรืองด้วยเพราะได้อาศัยพระพุทธรูป ครั้นจะสร้างด้วยเงินและทองก็กลัวจะถูกทำลายเพราะเป็นของมีค่า จึงสร้างด้วยแก้วแทน ดังว่า “...ท่านก็รู้แจ้งว่าพระศาสนาจะรุ่งเรืองไปอาไศรยด้วยพระชินปฏิมากร คือ พระพุทธรูปที่ทำฉลองพระองค์ไว้แล้ว จึงรำพึงต่อไปว่า สทา ห้ออาตมาจะสร้างซึ่งพระพุทธรูปปฏิมากรให้แล้วไปด้วยเงินแลทองทั้งนั้น อนาตเต มนุสสา โลภวลิกา มนุชฺชหฺมฺยชฺชายคนทั้งหลายในภวภูมิน่าจะลู่อ่านางแก่ความโลภเจตนา จะมีอชฌาไศรยน้ำใจเป็นบาปหยาบขำมีกำลังมาก

นักหนา จะกระทำอันตรายแก่พระพุทธปฏิมากรเจ้าเป็นอันแน่นมั่น...” (พระรัตนปัญญา (แต่ง) พระยาพจนานิพนธ์ (แปล), 2554: 200-201)

อาศัยหลักฐานข้างต้น จึงเป็นไปได้ว่าพระพุทธรูปน่าจะสร้างขึ้นสมัยพระเจ้านิพนธ์ เช่นเดียวกับที่กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงสันนิษฐานว่ามีลทินปัญหาหน้าแต่ง ประมาณ พ.ศ. 500 (ปุ๋ย แสงฉาย อนงคาราม, 2528: คำนำ)

อย่างไรก็ตาม หลักฐานทางโบราณคดีอันเป็นที่ยอมรับกัน คือ เหรียญเงินของพระเจ้ากนิษกะ แห่งราชวงศ์กุษาณะ ที่แคว้นคันธารรัฐ ที่ด้านหนึ่งเป็นภาพพระพุทธรูป และกำหนดอายุไว้ประมาณ พ.ศ. 700 (สารานุกรมไทยสำหรับเยาวชนเล่มที่ 29 เรื่องที่ 2 พระพุทธรูป, 2550)

ด้วยเหตุนี้ อายุการแต่งมีลทินปัญหา น่าจะอยู่ในรัชกาลพระเจ้านิพนธ์เป็นอย่างช้าที่สุด และรัชกาลพระเจ้ากนิษกะอย่างรวดเร็วที่สุด (พ.ศ. 500 – 700)

ข) เนื้อหามีลักษณะพุทธทำนาย ตอนที่พระเจ้านิพนธ์ถามพระนาคเสนเกี่ยวกับสิกขาที่บัญญัติแล้วอนุญาตให้อ่อนสขานั้น ทำไมพระอรหันต์จึงไม่ชี้ให้เด็ดขาด เพราะปัญหานี้จะถูกตอบโดยพระนาคเสน

ค) ลักษณะนิพพานเป็นสภาวะตามพุทธศาสนาเถรวาทนิกายสรวาสติวาท

ง) บ่งบอกลักษณะสังคมของพระสงฆ์ชมพูทวีปถึงความไม่ปรารถนาจะร่วมศึกษากับพระสงฆ์จากลังกา เพราะมีชาติกำเนิดที่ไม่บริสุทธิ์

จ) เนื้อหาโต้ตอบความเชื่อ ความคิดเห็นของเจ้าลัทธิตั้ง 6 และศาสนาพราหมณ์

ฉ) รายละเอียดเนื้อหาหลายตอนในมิลินทปัญหา ไม่เหมือนกับพระไตรปิฎกได้แก่

1. เรื่องโลกกัสปฤทัย ได้กระทำการฆ่าสัตว์จำนวนมาก เพื่อบูชาญูเพราะหลงในนางจันทวดี ก่อนจะมีสติ ในพระไตรปิฎกว่า โลกกัสปฤทัยหลงรักนางจันทวดี ยอมรับว่าจะไปฆ่าสัตว์เพื่อบูชาญันต์ แต่พอยกพระชรรค์แก้วจะตัดคอช้าง ได้ยินเสียงช้างร้อง จึงสลัดใจ พอก้มลงเห็นบริวารของตน จึงได้สติ

2. พระเวสสันดร เล็งเห็นไปในอนาคตว่าพระราชบิดาจะต้องได้กัญหาซาโลอย่างแน่นอน เนื้อความนี้ในพระไตรปิฎกไม่มี

3. พุทธประวัติตอนออกผนวช มีเนื้อหาที่ต่างออกไปว่า เมื่อรู้สึกเบื่อหน่าย เทวดาพวกมารจึงปรากฏตัวบนอากาศ แล้วเปล่งวาจาเท็จว่า จักรแก้วจะปรากฏแก่ท่าน เพื่อให้พระองค์ทรงยินดีกับความเป็นพระจักรพรรดิ

4. การทำบุญให้ผู้ตาย พวกที่ไม่ได้รับทานมี 3 ประเภท คือ พวกเกิดในนรก สวรรค์ และดิรัจฉาน 3 จำพวก ได้แก่ อสุรกายจำพวกหิวกระหายเหลือเกิน จำพวกหิวอาหารมากจนไปลุกในท้อง ไม่ได้รับ ได้รับแต่พวกปรตตูปชีวี คือ พวกที่อาศัยเลี้ยงชีวิต จำพวกเดียวเท่านั้น

ในชาดกโสณีสสูตรว่า พวกเปรตวิสัยได้อนุโมทนาแล้วได้รับทั้งนั้น

อรกถาแห่งดีโลกุทตสูตรว่า พวกเปรตต่างๆ มีขุปีปาสิกวันตเปรต คือ เปรตจำพวกที่หิวกระหายเป็นนิจ แปรที่ตตูปชีวีเปรตจำพวกที่อาศัยผู้อื่นเลี้ยงชีพ นิชฌามัตถนิกเปรต คือ เปรตที่หิวมากจนไฟลุกในท้อง ได้รับผลแห่งทานที่มีผู้อุทิศให้ทั้งนั้น และเปรตที่เป็นบุพพญาติของพระเจ้าพิมพิสารก็ได้รับทานเช่นกัน

สรุป

พระติปิฎกจุฬารักษ์เป็นผู้แต่งมิลินทปัญหา ขึ้นก่อนที่จะมีการสร้างพระพุทธรูป ในอินเดีย ระหว่าง พ.ศ. 500 - 700 แต่งขึ้นในพุทธศาสนานิกายสรวาสติวาท โดยใช้กลวิธี การเปรียบเทียบเพื่ออธิบายปัญหาให้กระจ่างแจ้ง มีจุดประสงค์เพื่อหักล้างแนวความคิด ศาสนาพราหมณ์และเจ้าลัทธิทั้ง 6 ของพระสงฆ์ในพระพุทธศาสนา มีโครงสร้างเนื้อหา ดังนี้ เริ่มจากบทเริ่มต้นที่สรรเสริญพระพุทธเจ้า บทนำเข้าสู่เนื้อหา เนื้อหาส่วนที่ 1 เป็นการชี้แจงธรรมสำคัญ ได้แก่ อิทัปปัจจยตา กรรม ชันธ 5 หรือปัญญา เป็นต้น เนื้อหา ส่วนที่ 2 เป็นการชี้แจงเรื่องศักดิ์ของหมู่สงฆ์เทียบเท่าศักดิ์พระพุทธเจ้า เนื้อหาส่วนที่ 3 ชี้แจงปัญหาที่เป็นอุทโถโกฎี สองเงื่อนสองแ่ง ส่วนใหญ่เป็นปัญหาเกี่ยวกับพุทธประวัติ หรือ ลักษณะของพระพุทธเจ้า เป็นต้น ทำให้พระเจ้ามิลินท์เกิดศรัทธาเลื่อมใส ผนวชในพระพุทธ ศาสนา

ข้อเสนอแนะ

1. การวิเคราะห์เนื้อหาคัมภีร์อย่างละเอียดเป็นสิ่งจำเป็นต่อการสร้างความรู้ความเข้าใจในคัมภีร์นั้นๆ บทความนี้ได้สามารถสร้างประโยชน์ให้กับการศึกษาทางคัมภีร์ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาได้
2. ในบทความต่อไปอาจมีการวิเคราะห์คัมภีร์สำคัญเรื่องอื่นๆ

บรรณานุกรม

- บุญ แสงฉาย อองคาราม (แปล). (2528). **มิลินทปัญหา**. กรุงเทพมหานคร: ลูก ส. ธรรมภักดี.
- พระมหาสมชาย กุศลจิตโต. (2539). **พระพุทธศาสนา : นิกายสรวาสติวาท**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระรัตนปัญญา (แต่ง) พระยาพจนานิมล (แปล). (2554). **ชินกาลมาลินี**, กรุงเทพมหานคร: ศรีปัญญา.
- สารานุกรมไทยสำหรับเยาวชนเล่มที่ 29 เรื่องที่ 2 **พระพุทธรูป**. (2550). กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.
- เสถียร โปธินันทะ. (2544). **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา**. กรุงเทพมหานคร: บริษัทสร้างสรรค์บุ๊คส์ จำกัด.
- หอสมุดแห่งชาติ. (2496). **มิลินทปัญหาฉบับหอสมุดแห่งชาติ**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์บรรณศิลป์.